

Verstandig met energie

Wanneer een crisis gedefinieerd kan worden als een „periode van ernstige stoornis”, dan is voor Nederland de energiecrisis wel weer voorbij. Behalve de snelheidsbeperkingen zijn alleen de prijsverhogingen voor aardolie overgebleven en die kunnen moeilijk als ernstig versturende factoren worden aangemerkt. Deze bewering lijkt misschien op het eerste gezicht voor de olieprijsen niet juist, maar men moet niet vergeten, dat eind 1970 de belastingvrije prijzen voor benzine, huisbrandolie en zware stookolie nog altijd het peil van 1958 niet hadden overschreden. Dit betekent dat gedurende die periode de voor de Nederlandse economie relevante aardolieprijzen in reële termen met ongeveer 30% daalden. Deze achterstand kon eerst gecompenseerd worden voordat de Nederlandse consument er op achteruit ging. Wat dan nog overblijft is de korte tijd, waarin deze gedwongen inhaalmanoeuvre moest worden uitgevoerd.

Achteraf beschouwd, heeft deze crisis ons eigenlijk veel minder pijn bezorgd dan in het beginstadium gevreesd moest worden. Twee van de drie potentiële knelpunten, die ik in een vorig artikel ten tonele heb gevoerd, hebben zich niet gerealiseerd, te weten een eventueel naftatekort bij de petrochemie en gebrek aan primaire energiedragers bij de elektrische centrales 1). Enerzijds is deze gelukkige afloop te danken aan het feit, dat de boycot niet zo grimmig bleek te zijn als hij er aanvankelijk uitzag en anderzijds zijn we dank verschuldigd aan moeder natuur, die deze winter haar tanden niet heeft laten zien. De Gasunie heeft zelfs bij geen enkele centrale de aardgastoevoer behoeven af te schakelen wegens te sterke belasting van het transportnet door grote koude.

We zouden er verkeerd aan doen nu weer over te gaan tot de orde van de dag. Het voordeel van deze crisis is geweest, dat we de gevoelige plekken van onze energievoorziening duidelijk onder ogen hebben gekregen en dat we er een volgende keer beter gewapend tegenover kunnen staan.

Behalve de aanbevolen onmiddellijke maatregelen 1) zou een aanzet voor een meer fundamentele politiek op lange termijn moeten worden gegeven en dat niet alleen omdat de aardoliestroom wel weer eens afgeknepen zou kunnen worden of omdat we, wat de energieprijzen betreft, wellicht voortdurend in een hogere versnelling moeten gaan rijden zoals met de inflatievoet overeenkomt. Energieverspilling verergert immers niet alleen de gevolgen van deze factoren, maar legt ook een steeds zwaardere last op onze milieugoederen, vooral op het water. Zoals bekend, gebeurt dit onder andere door de overschotwarmte, die in praktisch alle stadia van de energie-omzetting als complement van het nuttig effect geproduceerd wordt. Overschotwarmte is synoniem met thermische belasting van het milieu, met verlies en met energieverspilling; het is, althans in haar huidige omvang, de grootheid waarin ons inefficiënte energieverbruik zich het duidelijkst manifesteert.

Omdat men de rendementen van de verschillende groepen energieomzetters slechts bij benadering kent, is ook de overschotwarmte moeilijk te schatten. Men kan er waarschijnlijk wel van uitgaan, dat bij het industrieel en huishoudelijk verbruik 40 tot 50% van de ingezette chemische energie onderweg moet worden „geloosd” en dat dit bij het vervoer tot 80% stijgt.

Het is in het bestek van dit artikel niet mogelijk alle omzettingprocessen op hun merites te beoordelen. Aanknopingspunten vindt men vooral bij de ruimteverwarming, waar betere isolatie het energieverbruik en dus ook de overschotwarmte kan terugdringen, en bij het verbruik van elektrische energie. Omdat de mogelijkheden tot rendementsverbetering bij deze vorm van energie misschien wat minder voor de hand liggen, verdienen ze extra aandacht.

Welnu, ofschoon elektrische energie slechts rond 20% van het totale energieverbruik dekt, is het verantwoordelijk voor ongeveer 40% van de totale afvalwarmte. De verliezen bedragen bij verbruik van elektrische energie voor thermische en mechanische doeleinden rond 70% en bij verbruik als stralingsenergie voor verlichting enz. 95%. Voor het grootste gedeelte wordt die overschotwarmte op het water geloosd; een klein deel komt vrij op de plaats van het verbruik, met name rondom de lampen. Veel van de koelwarmte kan een nuttige aanwending vinden, ondanks het niet parallel lopende seizoenspatroon van warmte- en elektriciteitsverbruik, mits de overheid aan haar vestigingspolitiek een nieuw element toevoegt: het zoveel mogelijk samenbrengen van producenten en verbruikers van afvalwarmte. Wat de verlichting betreft, schijnt de combinatie met ruimteverwarming veelbelovende perspectieven te bieden. Daarvoor zijn evenwel, behalve geschikte armaturen, dubbele plafonds en andere extra voorzieningen nodig; dit alles kan natuurlijk slechts heel langzaam in de daartoe geschikte gebouwen ingepast worden.

Dan is er tenslotte nog het gebruik van elektrische energie voor verwarmingsdoeleinden in radiatoren, straalkachels, wasmachines, afwasmachines, droogtrommels, fornuizen, boilers enz. dat een verlies van rond 70% oplevert, terwijl aardgas het in principe met 25% warmte-overschot kan doen. Volgens recente studies maakt dit soort verbruik ongeveer 30% van de totale elektriciteitsleveringen aan de huishoudelijke sector uit; voor de industrie bedraagt het waarschijnlijk rond 10%. Men zal zeker niet voor alle thermische toepassingen elektrische energie door gas kunnen vervangen, bijvoorbeeld omdat de ontluchting niet altijd verzekerd kan worden of omdat het produktieproces geen verbrandingswarmte veelt. Maar ook hier zal een doelbewuste politiek op lange termijn, gericht op de produktie van anders gevoede duurzame gebruiksgoederen en stoelend op een volstrekt ander tariefbeleid, een doelmatiger energieverbruik kunnen bevorderen.

Vorig jaar is in Nederland de elektriciteitsproduktie en daarmee ook de lozing van afvalwarmte door centrales met 7% gestegen. Maar verdubbeling in tien jaar is geen wet van Meden en Perzen. Ook hoeft de verspilling van energie en de thermische belasting van het water niet even snel te stijgen als de elektriciteitsproduktie zelf. Het behoeft allemaal niet, maar het dreigt wel te gebeuren als de bakens niet onverwijld verzet worden.

K. Zijlstra

1) De zwakke punten van de Nederlandse energievoorziening, *ESB*, 5 december 1973.

Inhoud

<i>Drs. K. Zijlstra:</i> Verstandig met energie	233
Column RENA, door Prof. Dr. F. Rogiers	235
<i>A. Bothof:</i> Financiering van de onderneming in de toekomst; de betekenis van het eigen vermogen	236
Mededelingen	239
<i>Drs. M. J. W. van de Laar:</i> De kantoorbehoefte in Nederland	240
Ingezonden De Ruiter over het crisisbeleid, door Prof. Dr. J. A. A. van Doorn, met naschrift van Drs. P. A. de Ruiter	243
Dienstensector en produktiviteit, door Dr. M. C. Tideman, met naschrift van Drs. C. de Schipper	243
Energiekroniek Energiepolitiek in Nederland, door Dr. A. A. de Boer	244
Mededeling	245
Maatschappijspiegel Selectieve afvloeiingsregeling, door Drs. W. van Voorden	246
Boekennieuws J. Hauer en G. A. van der Knaap: Sociale geografie en ruimtelijk onderzoek, door Dr. P. Nijkamp	247
B. Strumpel, J. N. Morgan, E. Zahn (ed.): Human behavior in economic affairs, essays in honor of George Katona, door Prof. Dr. B. M. S. van Praag	248

Onderzoek

is nodig. Het NEI heeft zich daarop sinds 1929 gericht. Naast het pure onderzoekwerk houdt het zich bezig met het uitvoeren van opdrachten van overheden en bedrijfsleven in binnen- en buitenland. Het heeft thans ervaring op vele gebieden, in een spreiding over 50 landen. Er heeft in die periode een specialisatie plaatsgevonden, maar door de samenwerking in teams van economen, econometristen, wiskundigen, sociologen, sociaal-geografen, stedenbouwkundig ingenieurs en civiel-ingenieurs wordt een brede aanpak van de problemen gewaarborgd.

Weekblad van de Stichting Het Nederlands Economisch Instituut

Redactie

Commissie van redactie: H. C. Bos, R. Iwema, L. H. Klaassen, H. W. Lambers, P. J. Montagne, J. H. P. Paclincx, A. de Wit.
Redacteur-secretaris: L. Hoffman.
Redactie-medewerker: W. D. Franckena.

Adres: Burgemeester Oudlaan 50, Rotterdam-3016; kopij voor de redactie: postbus 4224.
Tel. (010) 14 55 11, toestel 3701.
Bij adreswijziging s.v.p. steeds adresbandje meesturen.

Kopij voor de redactie: in tweevoud, getypt, dubbele regelafstand, brede marge.

Abonnementsprijs: f. 83,20 per kalenderjaar (incl. 4% BTW); studenten f. 52 (incl. 4% BTW), franco per post voor Nederland, België, Luxemburg, overzeese rijkdelen (zeepost).

Betaling: Abonnementen en contributies (na ontvangst van stortings/giro-acceptkaart) op girorekeningno. 122945 t.n.v. Economisch Statistische Berichten te Rotterdam.

Losse nummers: Prijs van dit nummer f. 2,50 (incl. 4% BTW en portokosten). Bestellingen van losse nummers uitsluitend door overmaking van de hierboven vermelde prijs op girorekeningno. 8408 t.n.v. Stichting het Nederlands Economisch Instituut te Rotterdam met vermelding van datum en nummer van het gewenste exemplaar. Abonnementen kunnen ingaan op elke gewenste datum, maar slechts worden beëindigd per ultimo van een kalenderjaar.

Advertenties: B.V. Koninklijke Drukkerijen Roelants - Schiedam Lange Haven 141, Schiedam, tel. (010) 26 02 60, toestel 908.

Stichting
Het Nederlands Economisch Instituut
Adres: Burgemeester Oudlaan 50,
Rotterdam-3016; tel. (010) 14 55 11.

Onderzoekafdelingen:

Arbeidsmarktonderzoek
Balanced International Growth
Bedrijfs-Economisch Onderzoek
Economisch-Technisch Onderzoek
Vestigingspatronen
Macro-Economisch Onderzoek
Projectstudies Ontwikkelingslanden
Regionaal Onderzoek
Statistisch-Mathematisch Onderzoek
Transport-Economisch Onderzoek

RENA

Bij het eerste economisch expansieprogramma (1962-1965) voor België werd door het toenmalige Bureau voor Economische Programmatica (1960-1961) een methodiek aangewend, waarvan het centrale gedeelte bestond uit „Big SAM” (social accounts matrix), d.i. een input-output-label, met daaraan gekoppeld enkele conversiematrices voor de particuliere consumptie, het overheidsverbruik, de investeringen, export en import. Ook voor het tweede economisch programma (1966-1970) werd een analoge methode gebruikt. Voor het derde plan (1971-1975) daarentegen evolueerde de aangewende methode naar een aantal zelfstandige sub-modellen, waarbij de onderlinge coherentie niet formeel was verzekerd.

Hoewel er telkens vooruitgang werd gemaakt in de methoden van berekening der vooruitzichten en projecties, waren er toch voor- en nadelen aan verbonden. Het hoofdvoordeel lag in de relatieve eenvoud (er was nochtans heel wat werk aan) van de benadering; het belangrijkste nadeel bestond hierin dat het niet mogelijk was, de verschillende gevolgen van sommige keuzen te achterhalen. De methode kon wel toegepast worden op 2 of 3 mogelijke hoofdkeuzen, die elk hun specifieke implicaties hadden, maar ze liet niet toe andere varianten naar voren te brengen.

Voor het vierde plan (1976-1980) zal het met RENA wel mogelijk worden: a. naast een referentieprojectie, een aantal varianten te berekenen; b. de verschillende gevolgen van al dan niet gecombineerde keuzen te vatten; c. de uiteindelijke gegevens van het Plan, voortvloeiend uit de aangehouden keuzen, vooruit te berekenen, niet alleen voor het eindjaar (1980), maar eveneens voor de tussenliggende jaren, waardoor het „grocipad” kan worden verkend. Bovendien, wordt er d. een regionale dimensie in verwerkt.

Inmiddels is het duidelijk geworden dat RENA het econometrisch model is, dat door het (Belgisch) Planbureau zal worden gehanteerd ter voorbereiding van het volgende sociaal-economisch plan voor de periode 1976-1980. Met het ontwerpen van dit grote macro-economisch model heeft het Planbureau zich aangepast aan de vereisten van de kaderwet van 15 juli 1970, die de organisatie van de planning en van de economische decentralisatie behandelt. Deze wet voorziet inderdaad in twee fasen: de voorstelling van de beleids-

keuzen m.b.t. het plan en daarna de vervaardiging van het eigenlijke plan. In de eerste fase is het dan ook uitgesloten, dat het Planbureau de sociale gesprekspartners, de gewesten en de regering slechts één enkel schema voor de ontwikkeling van de voornaamste economische en sociale aggregaten voorlegt; integendeel er moet een gamma van alternatieve beleidsrichtingen naar voren worden gebracht waaruit de politici op democratische wijze zullen moeten kiezen, na raadpleging van de belanghebbenden. Zonder econometrisch model, dat toch nog altijd een vereenvoudigde, maar samenhangende weergave is van de sociaal-economische realiteit, en zonder de beschikking van de ordinator van de economische databank zou er in onvoldoende mate uit alternatieven kunnen worden gekozen.

RENA (afkorting REgionaal-NAtionaal) werd opgesteld door het Centrum voor Economische Studiën (K.U. Leuven), voor het regionale gebied, en door Dulbea (Département d'économie appliquée de l'U.L. Bruxelles), voor het nationale gebied, bijgestaan door een *begeleidingscommissie*, samengesteld uit ambtenaren van het Planbureau, verschillende ministeries en officiële instellingen. Deze commissie heeft een belangrijke rol gespeeld, omdat ze ervoor gezorgd heeft dat bij het begin van de werkzaamheden (in 1970) precieze richtlijnen verstrekt werden en bij de uitwerking van het model nauwlettend heeft gewaakt over de realisatie van de doelen:

1. het model moet de analyse mogelijk maken van de aggregaten op *nationaal* niveau, zowel in constante als in lopende prijzen, maar, voor bepaalde aspecten, verrijkende *regionale* grootheden verwerken;
2. aangezien het model moet dienen voor het nemen van economisch-politieke beslissingen, moest een maximum aan variabelen van economisch *belang* worden ingebouwd.

3. RENA moet hoofdzakelijk een model voor de *middellange-termijn* zijn, maar bovendien jaarlijkse gegevens verstrekken;

4. het model moet geschikt zijn om de *gevolgen* van beleidskeuzen te achterhalen, en

5. het moet *operationeel* zijn en de uitkomsten van alternatieve projecties kunnen verstrekken in een kort tijdsbestek.

Hoewel deze eisen zeer ambitieus waren, blijkt RENA daaraan te beantwoorden. Er kunnen vier grote gedeeltes in dit model van 160 vergelijkingen worden onderscheiden: a) vaststelling van het (regionale) aanbod van produktiefactoren (regionale kapitaalvoorraad en investeringen, en het arbeidsaanbod), b) vaststelling van de lonen, inkomens en prijzen (binding regionaal-nationaal), c) vaststelling van de bestanddelen van het BNP (nationaal) en d) vaststelling van geldaanbod en interestvoeten. Voor een uitvoerige beschrijving van het model wordt verwezen naar: F. Thys-Clement, P. van Rompuy en L. de Corel: *RENA, een econometrisch model voor het plan 1976-1980*, Planbureau, Brussel, 1973, 271 blz. (Prijs Bfr. 300).

De bouw van het model verliep in drie etappes: 1. uitwerking van een theoretisch basismodel (dat nog ruimer was dan het uiteindelijk verkregen); 2. schattingen volgens de methode der kleinste kwadraten; 3. oplossing van het vergelijkingenstelsel.

Het model steunt vooral op de nationale rekeningen, van 1953 af, maar de simulatie werd uitgevoerd over de periode 1963-1970. Er komen 160 vergelijkingen in voor: 93 gedrags-, 63 definitie- en 4 bindingsvergelijkingen (of 79 regionale en 81 nationale vergelijkingen) met 96 exogene variabelen en 160 endogene variabelen.

Tijdens de besprekingen in de Centrale Raad voor het Bedrijfsleven en de Nationale Arbeidsraad, zal nu moeten blijken of het model ook voldoet aan de verwachtingen.

Financiering van de onderneming in de toekomst

De betekenis van het eigen vermogen

A. BOTHOF

Inleiding

Door het Adviescentrum voor Beleidsonwikkeling Cebe-
lon BV en de Vereniging voor Strategische Belegdsvorming
werd in maart 1973 een studiedag georganiseerd met als
onderwerp „Financiering van de onderneming in de toe-
komst”. Inleiders waren Prof. Dr. C. A. Buningh, hoogleraar
bedrijfseconomie te Rotterdam die de probleemstelling voor
zijn rekening nam, de heer K. Fibbe, voorzitter Raad van
bestuur OGEM die de visie van een ondernemer vertolkte en
Dr. F. H. M. Grapperhaus, president-directeur Bank Mees
& Hope die de visie van een bankier belichtte 1).

Tijdens deze inleidingen en de daarop volgende paneldis-
cussie kwam als belangrijk thema naar voren de relatieve
teruggang van het eigen vermogen bij de financiering van de
Nederlandse ondernemingen en het daaruit voortvloeiende
gevaar van aantasting van het financiële weerstandsver-
mogen. Voorts werden onder meer besproken enkele moge-
lijkheden tot financiering met kort en lang vreemd vermogen
en de functie die de banken bij de financiering kunnen
vervullen.

In plaats van in te gaan op het uitgebreide terrein zoals dit
op de studiedag aan de orde werd gesteld, wordt in dit artikel
in het bijzonder aandacht besteed aan de betekenis van het
eigen vermogen voor de financiering van de onderneming.
Het eigen vermogen neemt immers bij de financiering een
centrale plaats in en is naast andere factoren zoals toe-
komstverwachtingen, resultaten enz. een belangrijke fac-
tor bij het aantrekken van vreemd vermogen. Mede gezien
de hiervoor gesignaleerde relatieve achteruitgang van het
eigen vermogen, verdient bij de financiering van de onder-
neming in de toekomst juist dit aspect speciale aandacht.

De ontwikkeling van het eigen vermogen

Het aandeel van het eigen vermogen in de totale financie-
ring van Nederlandse ondernemingen heeft de laatste jaren
een aanmerkelijke daling te zien gegeven, zoals blijkt uit de
opstelling in tabel 1 2).

Bij deze tabel kunnen de volgende opmerkingen worden ge-
maakt.

• Opvallend is dat, met uitzondering van de sector handel,
in alle sectoren een grote relatieve daling van het eigen
vermogen blijkt te hebben plaatsgevonden. Deze daling is na
1968 sterker dan in de daarvoor liggende jaren.

• Het percentage eigen vermogen van alle ondernemingen
te zamen is aanmerkelijk meer gedaald (nl. met ca. 32%) dan
de percentages van de verschillende sectoren waaruit dit to-
taal is samengesteld (variërend van een relatieve stijging van
2% tot een daling van 27%). Deze ontwikkeling is het ge-
volg van de toenemende betekenis van de groep bank-, kre-
diet- en verzekeringswezen in deze statistiek. Nam deze
groep in 1965 bijna 31% van het totale vermogen van alle
ondernemingen voor zijn rekening, in 1971 is dit gestegen
tot bijna 43%. Gezien het lage percentage eigen vermogen
bij deze ondernemingen, heeft dit een belangrijke invloed
op het totale percentage. Was de invloed van deze groep ge-
lijk gebleven aan die in 1965, dan zou het percentage eigen
vermogen van alle ondernemingen zijn gedaald van 42,7%
in 1965 tot bijna 34% in 1971.

* De auteur is register-accountant bij NV OGEM

1) De inleidingen van de heren Fibbe en Grapperhaus zijn opgeno-
men in het Tijdschrift voor effectief directiebeleid, juli 1973.

2) De cijfers in tabel 1 zijn berekend met behulp van gegevens in
de Winst- en vermogensstatistiek van „beurs-NV's” over de jaren
1965 t/m 1971, opgenomen in de Maandstatistiek financieelwezen
van het CBS (jaargangen 1968 t/m 1973). Deze statistiek heeft be-
trekking op NV's die te zamen ca. 90% van het aandelenkapitaal
van alle op de Amsterdamse effectenbeurs genoteerde Nederlandse
NV's vertegenwoordigen of ruim 40% van het totale aandelenkapi-
taal van alle in Nederland bestaande NV's. In tabel 1 zijn de
beleggingsmaatschappijen buiten beschouwing gelaten. Onder de
internationale concerns zijn opgenomen: Akzo (AKU), Hoogovens,
Koninklijke Petroleum, Philips en Unilever. Onder „overige onder-
nemingen” zijn samengevat: mijnbouw en petroleum, scheepvaart
en luchtvaart en diversen. Tot het eigen vermogen is ook gerekend
het minderheidsbelang van derden.

Tabel 1. Ontwikkeling eigen vermogen in procenten van het totale vermogen bij ter beurze genoteerde Nederlandse ondernemingen

Jaar/omschrijving	Handel	Industrie	Overige onder- nemingen	Gemiddeld ondernemingen 1 t/m 3	Internationale concerns	Gemiddeld ondernemingen 4 + 5	Bank-, krediet- en verzekeringswezen	Alle onder- nemingen 6 + 7
	1	2	3	4	5	6	7	8
1965	32,9	46,6	49,9	45,9	63,5	58,7	6,7	42,7
1966	34,0	45,1	51,8	45,7	61,0	56,9	6,2	41,1
1967	34,1	45,8	53,4	46,4	60,1	56,0	6,2	40,0
1968	32,8	45,2	49,5	44,9	58,7	54,6	5,6	38,1
1969	31,8	41,6	48,5	42,2	55,1	51,7	5,4	33,9
1970	34,3	36,6	47,0	39,1	51,8	48,6	4,9	31,2
1971	33,6	34,7	45,1	37,2	49,9	46,5	4,9	28,9
wijziging % eigen vermogen van 1965 t/m 1971 (in % van dat van 1965)	+ 2	- 26	- 10	- 19	- 21	- 21	- 27	- 32

- Bij bestudering van de aan deze tabel ten grondslag liggende gegevens valt op dat de verhouding tussen het eigen vermogen en de op lange termijn vastgelegde middelen belangrijk is gewijzigd. Bedroeg in 1965 het eigen vermogen — incl. het minderheidsbelang van derden — ruim 107% van de lang vastgelegde middelen, in 1971 is dit gedaald tot 89% (beide percentages hebben betrekking op alle ondernemingen met uitzondering van de groep banken enz.).

Aangezien deze tabel betrekking heeft op een reeks van jaren kunnen verstoringen optreden, o.a. door:

- fusies (verschuiving naar andere sector of verdwijning uit de statistiek);
- het in toenemende mate in de balans consolideren van deelnemingen (invloed Wet op de jaarrekening van ondernemingen; gevolg: stijging van het totale vermogen bij gelijkblijvend eigen vermogen, derhalve een daling van het percentage eigen vermogen);
- overgang op een ander waarderingssysteem (waardering op vervangingswaarde of het zichtbaar maken van stille of geheime reserves; gevolg veelal: stijging eigen vermogen, ook verhoudingsgewijs).

Mede op grond van vergelijkende cijfers opgenomen in de statistische gegevens die aan tabel 1 ten grondslag liggen, kan de conclusie worden getrokken dat deze factoren per saldo een betrekkelijk geringe invloed hebben uitgeoefend en dat er in Nederland inderdaad sprake is van een aanzienlijke teruggang van de verhouding eigen vermogen/totaal vermogen.

Nederland staat in deze ontwikkeling niet alleen. Ook in Duitsland, Italië, Engeland en de Verenigde Staten is een min of meer geleidelijke daling van het aandeel van het eigen vermogen in de totale financiering waar te nemen. In Japan beliep het eigen vermogen bij industriële ondernemingen in 1970 18% 3).

Voor de versterking van het eigen vermogen is men in Nederland vrijwel geheel aangewezen op winsthouding. De omvang van aandelenemissies is gedaald van f. 303 mln. in 1965 tot f. 66 mln. in 1972 4). Het niveau van de aandelenemissies, uitgedrukt in een percentage van het bruto nationaal produkt, is in Nederland het laagste van alle landen aangesloten bij de OECD 3) 5). Aangezien Nederlandse beleggers relatief grote bedragen investeren in buitenlandse aandelen 4), is deze situatie niet geheel te verklaren door een tekort aan aanbod van risicodragend vermogen 5).

Hoewel aan de aanbodzijde van vermogen, vooral door de wijziging in de inkomensverdeling een verschuiving heeft plaatsgevonden van de particuliere sector naar institutionele beleggers — die in het algemeen de voorkeur geven aan belegging in de risico-mijdende sector —, moeten belangrijke oorzaken van de afname van het eigen vermogen worden gezocht aan de vraagzijde. Bij de ontwikkeling van de vraag naar eigen vermogen zullen vooral de volgende factoren een rol hebben gespeeld.

- Zoals uit tabel 2 is af te leiden, is er in het Nederlandse bedrijfsleven — afgezien van kleine schommelingen — sprake van een daling van het rendement, welke duidelijk een structureel karakter draagt 6).

Tabel 2. Rendement (voor belasting) van het totaal in bedrijven geïnvesteerde vermogen

Jaar	%
1960	8,4
1965	7,7
1966	6,8
1967	7,3
1968	7,7
1969	7,6
1970	7,0
1971	6,4
1972	6,9

- Door de toenemende inflatie is financiering met vreemde middelen aantrekkelijker geworden, aangezien hierbij het nadeel van de inflatie voor een deel op de vermogensverschaffers wordt afgewenteld.

- De nog toenemende belastingdruk op de ondernemingswinsten heeft financiering met eigen vermogen aanzienlijk duurder gemaakt dan met vreemd vermogen. Streeft men naar een winst op het eigen vermogen van 10% — hetgeen gezien de huidige rentestand en de grotere risico's zeker niet te hoog mag worden geacht — dan bedraagt bij een belastingtarief van 48% de „prijs” van dit eigen vermogen ruim 19%.

Al deze factoren leiden ertoe dat de ondernemer uit rentabiliteitsoverwegingen veelal de voorkeur geeft aan financiering met vreemde middelen. Behaalt de onderneming een redelijk resultaat, dan kan dit in versterkte mate de rentabiliteit van het eigen vermogen ten goede komen. Deze hefboomfactor kan echter ook de andere richting uitwerken: bij afnemende resultaten kan de rentabiliteit op het eigen vermogen snel naar nul tenderen of negatief worden.

De functie van het eigen vermogen

Hoewel het niet mogelijk is concreet de grenzen aan te geven die dienen te worden gesteld aan financiering met vreemd vermogen 7), kan worden geconstateerd dat de hiervoor signaleerde ontwikkeling van de financiering van het Nederlandse bedrijfsleven in het algemeen met enige bezorgdheid wordt gevolgd. Tot hoever kan men met het aantrekken van vreemd vermogen gaan en wat is hierbij de functie van het eigen vermogen?

Bij het opstellen van een financieringsplan zal men zich niet alleen kunnen baseren op de thans bestaande situatie. In het bijzonder zal aandacht moeten worden besteed aan een groot aantal factoren die de toekomstige financiering van de onderneming direct of indirect zullen kunnen beïnvloeden. Hiertoe behoren onder meer de te verwachten gang van zaken bij de onderneming, de ontwikkeling van de structuur van de bedrijfstak en van de conjunctuur, alsmede de ontwikkelingen aan de aanbodzijde van de geld- en kapitaalmarkt. Bij de evaluatie van deze verwachtingen doet zich een aantal onzekerheden voor, vooral omdat een deel ervan ligt buiten de directe invloedssfeer van de ondernemer: te denken valt aan het algemene loon- en prijsbeleid, de ontwikkelingen op de kapitaal-, geld- en valutamarkten, belastingmaatregelen enz.

Wijkt de werkelijkheid af van de verwachtingen die aan het financieringsplan ten grondslag hebben gelegen, dan kan dit vooral bij cumulatie van afwijkingen tot een ernstige verstoring van de financiële structuur leiden.

De functie van het eigen vermogen is nu juist om dergelijke onvoorziene gebeurtenissen en risico's op te vangen. Ook na een niet verwachte ongunstige ontwikkeling, dient het eigen vermogen voldoende waarborg te bieden om in de totale vermogensbehoeften te kunnen voorzien. Hoe groter de kans dat de verwachtingen niet zullen worden gerealiseerd, hoe groter het aandeel van het eigen vermogen in de totale financiering zal dienen te zijn. Anderzijds kan bij de financiering geen 100%-zekerheid worden nagestreefd; men zal — afhankelijk van de inzichten van de ondernemer — een zeker risico moeten aanvaarden.

3) OECD, *Financial Statistics*, 1972, 6, Tome I.

4) De Nederlandsche Bank NV, *Jaarverslag 1972*.

5) OECD, *Country Capital-market Series, The Netherlands*, 1973.

6) De Nationale Investeringsbank NV, *Jaarverslag 1972*. De gegevens in tabel 2 zijn berekend door het Centraal Planbureau.

7) C. F. Scheffer, *Financiële notities II*, 's-Gravenhage, 1968.

Factoren, die bij de bepaling van de optimale financiële structuur een rol spelen zijn 8):

- *Rentabiliteit.* Zoals hiervoor reeds uiteengezet tendert het rentabiliteitsaspect naar een zo groot mogelijke financiering met vreemd vermogen, omdat door de hefboomwerking bij een gunstige ontwikkeling de rentabiliteit van het eigen vermogen wordt versterkt.
- *Elasticiteit.* De gekozen financieringswijze zal de onderneming voldoende vrijheid moeten laten tot aanpassing aan wijzigingen in de vermogensbehoeften en in de mogelijkheden om in deze behoeften te voorzien. Vooral de mogelijkheid van een beroep op de vermogensmarkt mag niet worden geblokkeerd.
- *Weerstandsvermogen.* Dit is het vermogen van een onderneming om zich onder ongunstige omstandigheden te kunnen handhaven. Dit weerstandsvermogen wordt in hoofdzaak bepaald door de elasticiteit in de financiering en door de doelmatige organisatie die zich snel bij veranderingen kan aanpassen.

Bij de bepaling van de financiële structuur wordt grote betekenis toegekend aan de verwachte ontwikkeling van de cash flow. Uit de cash flow dienen de aflossingsverplichtingen en een redelijk dividend te kunnen worden voldaan, terwijl daarboven een behoorlijke veiligheidsmarge aanwezig dient te zijn. Ontbreken de mogelijkheden tot het aantrekken van nieuwe middelen, dan dient deze veiligheidsmarge tenminste zo groot te zijn dat bij een tegenvallende ontwikkeling de cash flow voldoende is om de aflossingsverplichtingen te kunnen nakomen en de noodzakelijke vervangingsinvesteringen te kunnen realiseren.

Het voorgaande kan als volgt worden samengevat. De optimale financiële structuur zal dienen te zijn gebaseerd op redelijke verwachtingen ten aanzien van vermogensbehoeften en de mogelijkheden tot voorziening daarin. Bij de vaststelling van wat „redelijk” is, zullen bepaalde planningstechnieken ter beschikking staan, maar voor een belangrijk deel zal de ondernemer zelf moeten bepalen welke onzekerheden en risico's hij aanvaardbaar acht.

Het rentabiliteitsaspect zal hierbij in het algemeen leiden tot een voorkeur voor financiering met vreemd vermogen, terwijl de elasticiteit en het weerstandsvermogen in meerdere mate financiering met eigen vermogen wenselijk zullen maken. Beslissend bij de afweging van deze ten dele tegenstrijdige factoren zal zijn, dat men zijn financieringsmogelijkheden niet volledig moet uitputten. Men dient nog over speelruimte te beschikken om eventuele tegenvallende ontwikkelingen te kunnen opvangen.

Mogelijkheden tot verbetering van de verhouding tussen eigen en totaal vermogen

De gesignaleerde snelle relatieve daling van het eigen vermogen vraagt des te dringender de aandacht omdat er geen tekenen zijn die wijzen op een zekere stabilisatie van het eigen vermogen op het huidige niveau. Bij voortzetting van deze tendens zullen de mogelijkheden om financieringsmiddelen te vinden in de vorm van lang en kort vreemd vermogen worden beperkt. De geldgevers — bankiers, institutionele beleggers e.d. — zijn ter behartiging van de belangen van hun aandeelhouders, deelnemers en crediteuren, genoodzaakt om bepaalde maatstaven aan te leggen bij het verlenen van kredieten. Hoewel hierbij ook andere criteria een rol spelen — onder meer de winstverwachtingen, de ontwikkeling van de bedrijfstak en de plaats van de onderneming daarin, alsmede een beoordeling van het management en de organisatie — wordt bij kredietverlening aan het niveau van het eigen vermogen in relatie tot de risicofactoren die aan de bedrijfsuitoefening verbonden zijn, een belangrijke plaats toegekend.

Stagnatie in het beschikbaar stellen van voldoende

vermogen zal een ongunstige invloed uitoefenen op de investeringen en op het niveau van de activiteiten, met het risico van deconitures en bedrijfsssluitingen. Na enige tijd zal het gevaar van aantasting van de welvaart en de werkgelegenheid niet denkbeeldig zijn. Het betreft hier derhalve een belangrijk vraagstuk dat stellig de aandacht verdient van alle betrokkenen: ondernemers, werknemers, financiers en overheid.

Welke mogelijkheden zijn er om te komen tot versterking van het eigen vermogen? Aan welke voorwaarden moet worden voldaan om verzekerd te zijn van voldoende aanbod van risicodragend vermogen? In de volgende punten wordt op deze vragen nader ingegaan.

a. Verbetering rentabiliteit

Een goede rentabiliteit op het eigen vermogen is een noodzakelijke voorwaarde voor het in voldoende mate kunnen aantrekken van financieringsmiddelen, niet alleen wat betreft het eigen vermogen, maar ook wat betreft het vreemde vermogen. Gelet op de stijging van de rentestand en het toenemen van de risicofactor voor de aandeelhouder door de relatieve daling van het eigen vermogen, is er in Nederland sprake van een achterblijven van de rentabiliteit op het eigen vermogen.

Verbetering van deze rentabiliteit kan op verschillende manieren worden nagestreefd. In de eerste plaats door het kritisch volgen van de bestaande bedrijfsactiviteiten; in de tweede plaats door bij het doen van investeringen zeer selectief te werk te gaan. Voor een verantwoord investeringsbeleid is het noodzakelijk om zich een gefundeerd oordeel te vormen over de te verwachten ontwikkelingen, onder meer van de afzetmarkten en de technologie. Meerjarenplanning is hierbij een voorwaarde.

Voorts bestaat de mogelijkheid om de rentabiliteit van het eigen vermogen op te voeren door in meerdere mate gebruik te maken van vreemd vermogen. Voorwaarde hierbij is dat de nieuwe investeringen een rendement opleveren dat hoger is dan de rente die over het aangetrokken vreemde vermogen moet worden betaald. Gezien het verloop van de verhouding eigen vermogen/totaal vermogen is in Nederland deze mogelijkheid op uitgebreide schaal toegepast.

Tenslotte kan de rentabiliteit worden verbeterd door opvoering van de omloopsnelheid van het totale vermogen. Door een beter en meer intensief gebruik van de financiële middelen, neemt de totale vermogensbehoefte af. Vooral voor de middelgrote en kleinere bedrijven zijn hier mogelijkheden om tot rentabiliteitsstijging te komen. De aandacht van het management is hier veelal zo sterk gericht op uitbreiding van omzet, produktie en bedrijfsbezetting en op het in de hand houden van de kosten, dat de bewaking van de vermogensbehoefte daardoor min of meer in de verdrukking komt. Voor een doelmatige beheersing van de financieringsmiddelen is een financieringsplan — dat voor de eerstkomende periode meer is gedetailleerd — onontbeerlijk. Hieraan mankeert het evenwel in vele bedrijven.

b. Matiging dubbele belastingheffing

De dubbele belasting over winsten van naamloze en besloten vennootschappen — namelijk vennootschapsbelasting over de totale winst en inkomstenbelasting over de uitgekeerde winst — leidt tot een belangrijke verzwarende van de rendementseis die aan het eigen vermogen moet worden gesteld. In dit opzicht verkeren ons omringende landen zoals België, Duitsland, Frankrijk en sinds kort ook Engeland in een gunstiger positie, omdat daar bij de uitke-

8) A.I. Diepenhorst, *Beschouwingen over de optimale financiële structuur van de onderneming*, Haarlem, 1962.

ring van winsten aan ingezetenen de dubbele belastingdruk geheel of gedeeltelijk wordt geëlimineerd.

Opheffing of vermindering van de dubbele belasting over ondernemingswinsten zou de rendementseis voor het eigen vermogen aanmerkelijk verlichten en daardoor financiering met eigen vermogen aantrekkelijker maken. Hoewel een dergelijke maatregel in Nederland ongetwijfeld op budgettaire bezwaren zal stuiten, lijkt een ontwikkeling in deze richting op den duur niet onmogelijk. Niet alleen omdat in het kader van de EG zal moeten worden gestreefd naar harmonisering van de belastingstelsels in de verschillende landen, maar ook omdat zal moeten worden voorkomen dat Nederland als gevolg van de belastingpolitiek in een zodanig ongunstige positie komt te verkeren dat de investeringen worden afgeremd.

c. Invloed concentratietendens

Een onderneming met een grote spreiding van belangen zal in het algemeen kunnen volstaan met een lager percentage eigen vermogen dan een onderneming van vergelijkbare omvang die slechts één of een beperkt aantal activiteiten uitoefent. Door het optreden van een zekere diversiteit in de risico's welke aan de verschillende activiteiten en/of werkgebieden verbonden zijn, wordt bij de eerste onderneming het totale risico in verhouding tot het eigen vermogen geringer. De kans dat alle risico's zich tegelijkertijd in ongunstige zin zullen demonstreren is kleiner te achten. Hiervan gaat een directe invloed uit op de financiering, aangezien juist het totale risico een belangrijke rol speelt bij het aantrekken van vreemd vermogen.

De toenemende concentratietendens, welke de laatste jaren in Nederland kan worden waargenomen, zal dan ook in het algemeen hebben geleid tot een relatieve daling van de behoeften aan eigen vermogen. Deze daling kan evenwel zijn afgeremd doordat bij een groeiend concern hogere eisen worden gesteld aan de organisatie en coördinatie, hetgeen een toeneming van de risico's kan inhouden.

Tenslotte kan nog worden gewezen op de invloed die concentratie op de totale vermogensbehoefte kan uitoefenen. Bij horizontale fusie zijn dikwijls mogelijkheden aanwezig die kunnen leiden tot beperking van voorraden, liquiditeiten e.d. De verticale fusie kan — doordat de toppen in de financieringsbehoefte bij de verschillende ondernemingen veelal niet zullen samenvallen maar elkaar zullen opvolgen — een zekere nivellering van de totale vermogensbehoefte tot gevolg hebben 7). Ook bij een gelijkblijvende risicofactor kan in deze gevallen het eigen vermogen van het concern lager zijn dan de som van de eigen vermogens van de samengaande ondernemingen.

d. Transformatie risicomijdende besparingen in risicodragend vermogen

Voorals als gevolg van de wijziging in de inkomensverdeling en de daaruit voortvloeiende stijging van de arbeidsinkomensquote, vindt een toenemend deel van de besparingen plaats door tussenkomst van institutionele beleggers en banken. Deze instellingen geven, gezien hun verplichtingen tegenover spaarders, veelal de voorkeur aan belegging in risicomijdend vermogen. In 1972 werd door de institutionele beleggers (incl. spaarbanken) ca. 8% van hun netto vermogensaanbod belegd in binnen- en buitenlandse aandelen 4).

Hoewel er de laatste jaren bij deze instellingen sprake is van enige relatieve stijging van de beleggingen in aandelen en onroerend goed, rijst toch de vraag hoe in de toekomst deze middelen in versterkte mate kunnen worden aangewend in de risicodragende sfeer.

Wellicht bestaat de mogelijkheid om door samenwerking van institutionele beleggers, banken en overheid te komen tot de oprichting van een instelling, die als intermediair tussen de grote beleggers en het Nederlandse bedrijfsleven kan optreden bij de transformatie van risicomijdende besparingen in risicodragend vermogen 9).

Voor de institutionele beleggers zijn aan deze oplossing voordelen verbonden. Het risico van dit soort beleggingen zal afnemen, enerzijds dankzij de te bereiken grotere spreiding van belangen en anderzijds doordat waarschijnlijk kan worden gekomen tot een betere beoordeling van de ondernemingen waarin wordt deelgenomen. Voorts biedt deze beleggingswijze — vooropgesteld dat door het Nederlandse bedrijfsleven een rentabiliteitsverbetering kan worden gerealiseerd — een betere bescherming tegen inflatie dan belegging in nominale waarden.

Het grootste voordeel van een dergelijke samenwerking zal evenwel zijn dat daardoor een oplossing wordt gevonden voor het toenemende tekort aan risicodragend vermogen. Vooral voor de middelgrote en kleinere ondernemingen — die een belangrijke functie in de samenleving vervullen en die weinig of geen mogelijkheden hebben tot het aantrekken van eigen vermogen van buitenstaanders — zou deze ontwikkeling zeer zijn toe te juichen.

A. Bothof

9) Op dit terrein zijn reeds werkzaam de Nederlandse Participatie Maatschappij NV en de Financieringsmaatschappij Industrieel Garantiefonds 's-Gravenhage NV. De omvang van hun activiteiten is echter relatief bescheiden: bij de Nederlandse Participatie Maatschappij bedroeg per ultimo 1972 de kostprijs van de deelnemingen f. 83,9 mln., terwijl door de Financieringsmaatschappij Industrieel Garantiefonds per eind 1972 f. 22,9 mln. in deelnemingen was belegd.

Mededeling

Examens Statistisch Assistent en Analist-VVS 1974

Onder toezicht van het ministerie van Economische Zaken zal de Vereniging voor Statistiek de examens Statistisch Assistent en Analist-VVS in 1974 afnemen op de volgende data:

- *Statistisch Assistent-VVS*: (alleen schriftelijk) op woensdag 29 mei 1974 van 13.45 tot 16.45 uur;
- *Statistisch Analist-VVS*: schriftelijk gedeelte: donderdag 30 mei 1974 van

13.45 tot 16.45 uur; mondeling gedeelte: 26, 27 en 28 juni 1974.

Met ingang van de examens 1974 geldt voor beide examens, dat de kandidaten, die door de examencommissie niet niet voldoende worden gekwalificeerd, een mondeling verlengd examen mogen afleggen. Dit zal worden afgenomen op 1 en 2 oktober 1974. De schriftelijke examens worden afgenomen in Muis Sacrum te Arnhem, de mondelinge in het Bouwcentrum te Rotterdam.

De examenkosten bedragen f. 50 per examen. Degenen, die aan de examens wensen deel te nemen, dienen zich vóór 1 mei 1974 aan te melden bij de secretaris van de examencommissie, de heer R. Tillemans, Bolthagen 4 te Zevenaar.

Aanmeldingsformulieren zijn verkrijgbaar bij Mevr. M. den Ouden, Weena 700 te Rotterdam, tel. (010) 11 61 81, tst. 2126.

Internationale conferentie over simulatie en Gaming

Op 25, 26 en 27 mei wordt in Berlijn de vijfde conferentie van de International Simulation and Gaming Association (ISAGA) gehouden. Ter discussie staan simulatie-modellen voor besluitvorming, onderwijs, onderzoek en pre-testing. Conferentie-secretariaat: Berlijn 12, Kantstrasse 154/a.

De kantoorbehoefte in Nederland

De leegstand aan kantoorruimte bedroeg in Nederland in 1973 meer dan 1 mln. m². Dit cijfer zegt weinig indien het niet wordt vergeleken met de jaarlijkse behoefte aan nieuw kantooroppervlak. In dit artikel is deze groei geschat op gemiddeld 880.000 à 1.000.000 m² per jaar. Hierbij moet worden bedacht dat de voorziening in deze kantoorbehoefte niet uitsluitend in nieuwe kantoorprojecten zal plaatsvinden, maar gedeeltelijk ook in panden die voorheen een andere bestemming hadden (bijv. in woonhuizen); bovendien zal een gedeelte van de additionele behoefte worden opgevangen door uitbreiding van bestaande kantoorpanden.

Het aantal bezette arbeidsplaatsen binnen kantoorgebouwen wordt thans geschat op 960.000 à 1.100.000. Het totale momenteel voor Nederland benodigde oppervlak in kantoorgebouwen is op grond hiervan berekend op 19.200.000 à 22.000.000 m² (1500 à 1600 m² per 1.000 inwoners van Nederland). In verband met een groei van het aantal bezette arbeidsplaatsen in kantoren met 32.000 à 36.000 per jaar én met de afschrijving en vervanging van bestaande kantoorruimte kan, zoals hierboven reeds is aangegeven, de jaarlijkse behoefte aan nieuwe capaciteit thans worden geschat op 880.000 à 1.000.000 m²; omgerekend komt dit neer op 80 à 90 m² per jaar per 1.000 inwoners van Nederland.

Er is hierbij uitgegaan van een normatief oppervlak van 20 m² per werknemer, d.w.z. alle inpandige ruimte binnen het kantoorgebouw gedeeld door het aantal werknemers is normatief gesteld op 20 m² (onder de werknemers worden allen meegeteld, dus ook degenen die binnen het kantoor werkzaam zijn, maar geen administratieve functie vervullen).

Thans is het feitelijk gemiddeld aanwezige oppervlak per werknemer lager. Het resultaat van diverse incidentele inventarisaties wijst op een gemiddeld aanwezig oppervlak tussen 10 en 20 m² per werknemer. Indien op grond daarvan zou worden uitgegaan van een gemiddelde van ca. 15 m², bedraagt het feitelijk in Nederland gebruikte kantooroppervlak 15.000.000 à 16.000.000 m², dus 4.200.000 à 6.000.000 minder dan wat hierboven is genoemd als de omvang die normatief in gebruik zou moeten zijn indien er 20 m² per werknemer beschikbaar zou zijn 1). Dit is echter geen acute achterstand; de gang van zaken zal zijn dat vooral bij verplaatsing, nieuwe vestiging of uitbreiding deze achterstand zal worden ingehaald, dus verspreid over verscheidene jaren. Dit inhaalprogramma is overigens verwerkt in de bovengenoemde jaarlijkse behoefte aan additioneel oppervlak.

De genoemde cijfers hebben betrekking op geheel Nederland. Het zal uiteraard duidelijk zijn dat bij toerekening aan de gemeenten er aan de grotere centra en agglomeraties een aandeel moet worden toebedacht dat (veel) meer dan evenredig is aan het inwoneraantal en omgekeerd. De hierna aan te geven methode maakt overigens ook een afzonderlijke benadering mogelijk voor een klein gebied, afhankelijk van de mate waarin de basisgegevens regionaal

DRS. M. J. W. VAN DE LAAR*

zijn uitgesplitst. De hiergenoemde cijfers hebben betrekking op de eigenlijke, op zichzelf staande kantoren; de kantoorruimtes binnen andere voorzieningen zoals binnen fabrieksgebouwen, instellingen enz. zijn dus niet meegeteld. Afzonderlijke kantoorgebouwen, bijv. van grote bedrijven worden echter wel meegeteld. Als kantoren zijn hier beschouwd die voorzieningen waarin overwegend bureauwerk wordt verricht.

In de huidige situatie kunnen in het bijzonder twee factoren de aanleiding vormen voor een grotere vraag naar kantoorruimte dan hierboven als de gemiddelde jaarlijkse behoefte (880.000 à 1.000.000 m²) is aangegeven. Ten eerste kan het zijn dat het verschil ter grootte van 4.200.000 à 6.000.000 m² (zie boven) tussen de totale normatieve behoefte en de feitelijk aanwezige kantoorcapaciteit versneld wordt ingelopen. Ten tweede is het mogelijk dat (bijv. i.v.m. modernisering, aanpassing, verplaatsing enz.) momenteel het percentage voor de afschrijving en vervanging hoger is dan hier is aangehouden (Er is hier een gemiddeld afschrijvingspercentage aangehouden van 1 à 1,5%). Indien dat inderdaad het geval is, moet rekening worden gehouden met de mogelijkheid dat deze factoren slechts van tijdelijke aard zijn; in dat geval komen zij neer op een vervroeging van de toekomstige vraag. Het bovenstaande zal hieronder nader worden toegelicht.

Toelichting

De bepaling van de behoefte aan kantooroppervlak is om verschillende redenen een moeilijke aangelegenheid. Het opstellen van een methodiek hiervoor is echter urgent geworden: de bouw van kantoren vraagt een belangrijke kapitaalinvestering en de leegstand van ca. 1.000.000 m² kantooroppervlak in het begin van 1973 (zie *Het Financieële Dagblad* van 14 maart 1973) betekent dan ook maatschappelijk gezien een aanzienlijk verlies aan rendement. Bedrijfseconomisch bezien, kan dit rendementsverlies nog (geheel of ten dele) worden gecompenseerd doordat bij het „op voorraad bouwen” van kantoren bespaard wordt op de latere kostenstijgingen in de bouw; op het moment dat de behoefte aan kantoorruimte ontstaat, zijn de bouwkosten en eventueel ook de grondkosten weer belangrijk hoger dan een jaar daarvoor (de stijging van de nominale kosten in de bouw bedraagt momenteel ongeveer 10 tot 15% per jaar 2). Ook geldt dat in de vastgoed-sector kantorenbouw vanuit beleggingsoogpunt een aantrekkelijke investering kan zijn, vergeleken met andersoortige projecten waarvan het rendement meer beïnvloed wordt door sociale en politieke facto-

* De auteur is hoofd van de afdeling Marktadvies en Onderzoek bij Polyzathe.

1) De genoemde toename tot een gemiddelde van ca. 20 m² hangt mede samen met het gebruik van meer apparatuur.

2) Zie de *Maandstatistiek voor de bouwrijverheid*.

ren in de maatschappij waardoor de rentabiliteit kwetsbaarder is.

Het bouwen op voorraad

Behalve dat leegstand van kantoorruimte een zekere ergernis wekt omdat daaruit blijkt dat de nationale bouwcapaciteit niet gunstig wordt aangewend, geldt ook dat door leegstand het aanzien van een gemeente kan worden geschaad; zo beklagde de gemeente Eindhoven zich erover dat leegstand in de stad initiatiefnemers op zakelijk gebied kan afschrikken 3).

Het bouwen op voorraad kan vanuit maatschappelijk oogpunt wel het voordeel hebben dat in tijden van geringe bouwactiviteit de continuïteit van de werkgelegenheid in de bouw wordt bevorderd. Dit motief vereist echter wel een objectieve politiek waarbij tijdelijke inzinkingen in de bouwactiviteit kunnen worden gesignaleerd en bewust als uitgangspunt kunnen dienen voor het richten van de activiteit op projecten die het verdragen om op voorraad te worden gebouwd.

De hier gehanteerde methode voor de benadering van de kantoorbehoefte

Omdat zowel vanuit planologisch oogpunt (i.v.m. de bestemmings- en structuurplannen) als vanuit investeringsoogpunt de noodzaak van kantoorplanning steeds duidelijker wordt, is de aandacht voor het onderzoek toegenomen. In het volgende zal worden ingegaan op de methodiek van deze planning. Daarbij moet worden opgemerkt dat hier voorop is gesteld dat de te ontwikkelen methode moet zijn afgestemd op verkrijgbare basisgegevens. Een belangrijke moeilijkheid bij de onderhavige materie is dat de gewenste gegevens niet of slechts te incidenteel voorhanden zijn; de methodiek moest daarom primair worden gebaseerd op die gegevens die wél binnen het bereik lagen.

De vraag naar nieuwe kantoorruimte bestaat uit drie componenten:

1. de vervanging van bestaande ruimte die om diverse redenen moet verdwijnen (dergelijke redenen kunnen zijn: ongeschiktheid of te geringe grootte van het pand, bouwtechnische slijtage, ongunstige ligging, geringe bereikbaarheid, te weinig parkeergelegenheid, amovering uit hoofde van stedenbouwkundige planning, opzegging van de huur enz.);
2. wijziging van het kantooroppervlak per werknemer;
3. de behoefte aan kantooroppervlak uit hoofde van de groei van de werkgelegenheid in de kantorensector.

Ad 1. Vervanging van bestaande ruimte

De vervanging van kantoorruimte wordt uiteraard zeer sterk bepaald door factoren als de leeftijd van het pand, de ligging, de functionele geschiktheid, de stedenbouwkundige plannen van de gemeente enz. Het afschrijvingspercentage moet dan ook telkens voor iedere situatie aan de hand van een afzonderlijke beoordeling worden vastgesteld, hetzij per pand, hetzij (met name wanneer een min of meer globale behoeftebepaling voor een gehele gemeente nodig is) voor de gemeente als totaliteit.

Uit door de auteur verricht onderzoek bleken er in een aantal situaties gemiddelde afschrijvingspercentages van 1 à 1½% te moeten worden toegepast. Dit komt erop neer dat de thans aanwezige kantoren nog gemiddeld 70 à 100 jaar kunnen blijven functioneren (dit behoeft uiteraard niet te betekenen dat daarna afbraak volgt; er kan immers aan de betreffende panden ook een andere bestemming worden gegeven).

Voor de benadering van de omvang van het kantoor-

(I.M.)

oppervlak kunnen twee methodes worden voorgesteld, te weten het opmeten of het inschatten (aan de hand van gemeentelijke functiekaarten) van de aanwezige kantoren of de minder tijdrovende methode waarbij het aantal in de gemeente aanwezige werknemers in de kantorensector wordt vermenigvuldigd met het (bijv. aan de hand van een steekproef te bepalen) gemiddelde oppervlak per werknemer. Voor de bepaling van het aantal werknemers in kantoren zie hierna ad 3.

Ad 2. Wijziging van het kantooroppervlak per werknemer

Ten aanzien hiervan kan aan de hand van de beschikbare studies en informatics worden gesteld dat volgens de huidige opvattingen er per werknemer gemiddeld ongeveer 20 m² aan inpandige ruimte beschikbaar moet zijn. Hierbij is het binnen het kantoor aanwezige oppervlak (dus met inbegrip van archiefruimte, magazijnen, computerruimte, gangen, enz.) gedeeld door het aantal werknemers. Deze norm is een gemiddelde, afhankelijk van de aard van het bedrijf of de instelling zullen er variaties optreden. De norm van 20 m² ligt in vele gevallen wat hoger dan er momenteel per werknemer beschikbaar is. In zijn totaliteit bezien zal dit vroeg of laat leiden tot behoefte aan meer oppervlak, ook indien het aantal werknemers constant zou blijven. In de regel zal deze uitbreiding gerealiseerd worden bij een verplaatsing, bij uitbreiding of wanneer de mogelijkheid zich voordoet om elders er een tweede pand bij te nemen.

Ad 3. Groei van het aantal arbeidsplaatsen

Voor een prognose van de groei van het aantal werknemers in kantoren zijn nodig:

- a. de cijfers over de ontwikkeling van deze aantallen in de voorafgaande jaren;
- b. gegevens en ramingen omtrent bijzondere gebeurtenissen, met name vermoedelijke vestiging van grote kantoorgebruikers (uitschieters die waarschijnlijk ook werknemers van grote afstand aantrekken, dan wel meebrengen; alsmede gegevens over belangrijke sluitingen en verplaatsingen van bestaande kantoren naar elders).

Het huidige in ons land beschikbare statistische materiaal geeft niet het aantal arbeidsplaatsen in kantoren als zodanig aan. Dit aantal moet worden berekend aan de hand van die cijfers die er t.a.v. de werkgelegenheid wel beschikbaar zijn, en betrekking hebben op andere indelingscategorieën; met name hebben de bestaande statistische opgaven betrekking op de beroepscategorieën zoals overheid, handel, krediet- en bankwezen enz.

Naast de incidentele gemeentelijke en nationale tellingen vormen een belangrijke informatiebron de gegevens en de ramingen van de in de respectieve provincies gevestigde

3) Zie *Cobouw* van 19 september 1973.

districtsbureaus voor de arbeidsvoorziening en de gewestelijke arbeidsbureaus. In deze gegevens worden jaarlijks de aantallen bezette arbeidsplaatsen genoemd, onderverdeeld naar beroepscategorieën. Deze cijfers maken een vergelijking over een aantal aansluitende jaren mogelijk. Een voordeel van deze gegevens is verder dat het materiaal behalve over de gehele provincie ook beschikbaar is over de verschillende rayons in de betreffende provincie (de rayons van de gewestelijke arbeidsbureaus en van de bijkantoren daarvan). Het aantal kantoorfuncties kan daardoor worden benaderd voor een betrekkelijk klein gebied waarin de gemeenten min of meer een samenhangend geheel vormen.

In deze gegevens van de districtbureaus wordt een indeling in de hoofdcategorieën Nijverheid, Landbouw en Diensten gehanteerd. Binnen elk van die categorieën kunnen kantoorfuncties voorkomen, bijv. de werknemer in een kantoor binnen de fabriek is onder de categorie Nijverheid ondergebracht. Het hier aan de orde gestelde onderwerp betreft echter de specifieke kantoorgebouwen. De werknemers daarin vallen voor het overgrote deel onder de categorie Diensten.

Daarom zal hier allereerst worden ingegaan op de Dienstensector. Binnen deze sector bestaat een onderverdeling in afzonderlijke groepen (zie hieronder). Binnen nagenoeg al deze groepen zullen arbeidsplaatsen in kantoren voorkomen. Er is daarom voor iedere groep een afzonderlijke benadering van het aantal kantoorfuncties nodig. De methode voor deze benadering zal nog in belangrijke mate meer onderzoek vergen, echter op grond van de nu beschikbare gegevens 4) is hier de hieronder aangegeven benadering aangehouden voor de percentages van werknemers per groep die een functie binnen een kantoor vervullen:

Handel (incl. detailhandel) 10 à 15%; Vervoer, te land plus havenbedrijf 20 à 25%; PTT 50 à 60%; Krediet- en bankwezen 90 à 95%; Verzekeringswezen 90 à 95%; Administratiekantoren 95 à 100%; Overheid (excl. onderwijs en dienstplichtigen) 70 à 75%; Overige diensten 40 à 45%. Hiermee zijn niet alle groepen van de dienstensector genoemd (weggelaten zijn: Luchtvaart, Zeevaart, Binnenvaart, Dienstplichtigen en Onderwijs).

Er kan van worden uitgegaan dat binnen deze laatste groepen de aantallen functies die in specifieke kantoren worden uitgeoefend absoluut gezien dermate klein zijn dat deze ongeveer wegvallen tegen de marges welke hierboven zijn gegeven bij de groepen die wel zijn meegenomen. Wanneer het totale aantal arbeidsplaatsen per groep bekend is, kan met behulp van de bovengenoemde percentages het aantal kantoorfuncties worden geraamd.

Buiten de Dienstensector zijn ook een aantal specifieke kantoorgebouwen in gebruik door ondernemingen of instellingen van de beide andere sectoren Nijverheid en Landbouw, bijv. onder grote bedrijven komt het veel voor dat een groot gedeelte van de administratieve sector wordt afgesplitst en een eigen behuizing krijgt. De omvang hiervan is door het Bouwcentrum op grond van de beschikbare gegevens benaderd met ongeveer 30% van het hierboven besproken kantooroppervlak in de dienstensector 5).

Benadering van de jaarlijkse behoefte van geheel Nederland

Uitgaande van de boven beschreven methode kan nu een benadering worden opgesteld van de jaarlijkse kantoorbe-

hoefte. Toegepast op geheel Nederland leidde dit tot de uitkomsten die in de aanvang van dit artikel zijn genoemd. Deze uitkomsten waren als volgt berekend: Het aantal bezette arbeidsplaatsen in de specifieke kantoorgebouwen kan op de hier aangegeven wijze benaderd worden met 960.000 à 1.100.000 6).

Gelet op de gegevens over de aantallen bezette arbeidsplaatsen en op de groeitrend die zich daarin over de laatste jaren voordeed is de jaarlijkse toename van dit aantal arbeidsplaatsen voor de eerstkomende jaren dezerzijds geraamd op 32.000 à 36.000 per jaar (a). Voorts zou in verband met de afschrijving en vervanging van bestaande kantoorruimte (hier gesteld op 1 à 1½%) er jaarlijks voor 12.000 à 14.000 bestaande arbeidsplaatsen nieuwe kantoorruimte beschikbaar moeten komen (b). In totaal zal er dus per jaar voor 44.000 à 50.000 arbeidsplaatsen nieuw kantooroppervlak nodig zijn (a + b).

Met dit aantal arbeidsplaatsen correspondeert bij een gemiddeld oppervlak van 20 m² per arbeidsplaats dus een jaarlijkse additionele behoefte van 880.000 à 1.000.000 m². Niet al deze ruimte zal worden gerealiseerd in de vorm van nieuwe kantoorprojecten. Een gedeelte van deze additionele behoefte zal worden ondergebracht in bestaande panden die nu een andere bestemming hebben (zoals woonhuizen) welke worden veranderd in kantoren; ook kan additionele ruimte worden gerealiseerd door uitbreiding van bestaande kantoorpanden.

De genoemde cijfers hebben betrekking op geheel Nederland. Het zal uiteraard duidelijk zijn dat bij toerekening aan de gemeenten er aan de grote centra en agglomeraties een aandeel moet worden toebedeeld dat (veel) meer dan evenredig is aan het inwoneraantal en omgekeerd.

Zoals al is toegelicht in de tekst vraagt het onderwerp nog een belangrijke mate van verdere studie en precisering. In het bijzonder worden hier de volgende punten gereleveerd.

- Een nadere toespitsing van de hier nog globaal benaderde percentages van het aantal werknemers per beroepsgroep dat in kantoren werkzaam is.
- Eveneens t.a.v. het afschrijvings- en vervangingspercentage van de aanwezige kantoren. Overigens zal dit gegeven telkens per concrete situatie afzonderlijk moeten worden bepaald, zodat wat de algehele Nederlandse situatie betreft, niet meer bereikt zal kunnen worden dan een op een zo groot mogelijk aantal gevallen gebaseerd gemiddelde van de bekende waarnemingen.
- Een verdere precisering van de verhouding tussen de omvang van de specifieke kantoorruimte tussen enerzijds de Dienstensector en anderzijds de beide andere sectoren Nijverheid en Landbouw.

Voor het beantwoorden van deze vragen zullen onder andere de Bedrijfstellingen van het Centraal Bureau voor de Statistiek mogelijkheden kunnen bieden.

M. J. W. van de Laar

4) Deze benadering is vooral ontstaan uit terugrekening vanuit enkele situaties ten aanzien waarvan betrekkelijk veel gegevens over de aantallen arbeidsplaatsen in kantoren bekend waren. Voorts waren hier en der nog gegevens beschikbaar waarbij met name gedacht werd aan de Economisch Technologische Instituten.

5) Marktonderzoek kantoorgebouwen, Bouwcentrum, januari 1973.
6) De werkgelegenheidscijfers zijn bekend t/m 1972. Door middel van extrapolatie zijn deze hier geraamd voor medio 1973.

**Indien u niet álles op economisch gebied kunt lezen,
dan kunt u ESB onmogelijk missen.**

De Ruiter over het crisisbeleid

In *ESB* van 27 februari jl. schrijft Drs. P. A. de Ruiter over een bijdrage van mij aan *NRC Handelsblad* over het crisisbeleid van het kabinet. Mede omdat een deel van zijn bezwaren reeds zijn beantwoord in een reactie mijnerzijds op een eerder stuk van de heer Franckena (*ESB* van 27 februari jl.) volsta ik met één rechtzetting. Het betreft een kritische opmerking van Drs. De Ruiter over mijn stelling dat ter verdediging van de Machtigingswet „thans het laatste argument van 'stal wordt gehaald: de dreigende werkloosheid'”.

De heer De Ruiter noemt dit „een aperte onwaarheid” daar bij de Machtigingswet vanaf de aanvang „het veilig-

stellen van de werkgelegenheid voorop (stond) als centrale doelstelling”.

Ik vrees dat de heer De Ruiter aan een misverstand ten prooi is gevallen. Met „van stal halen” bedoelde ik te zeggen dat de regering een aantal argumenten „in voorraad” had genomen, maar ze in het vuur bracht („van stal haalde”) naar gelang de omstandigheden. Zo gezien was het mij opgevallen dat energieschaarste, inflatie en loonbeleid wat minder, werkgelegenheid thans méér wordt genoemd ter rechtvaardiging van de noodwetgeving.

Van het feit dat de heer De Ruiter noemt, was ik op de hoogte. Indien mij mijn bijdrage in *Crisis op de korrel*

nog eens naleest, dan zal hij bemerken dat mijn hele bespreking van de Machtigingswet (blz. 11-13) gewijd is aan het natrekken van de vermoede en werkelijke gevolgen van de energicrisis voor de werkgelegenheid. Daarbij ging ik uit van het feit dat de regering op dit punt de grootste bezorgdheid toonde, overigens, in mijn periode van waarneming (tot medio januari) ten onrechte.

Het spijt mij bijzonder dat de heer De Ruiter door een al te beknopte en mogelijk onzorgvuldige formulering mijnerzijds op een dwaalspoor werd geleid.

J. A. A. van Doorn

Naschrift

1. Als ik kritiek heb op een artikel, dan mag ik mij baseren op hetgeen in dat artikel staat. Aan het feit dat de auteur elders een en ander nader en wellicht wat genuanceerder heeft uitgewerkt, heb ik géén boodschap.

2. Als een regering een aantal doelstellingen resp. argumenten voor een bepaald beleidspakket ontvouwt, zal het duidelijk zijn dat al naar gelang de omstandigheden de „wegingscoëfficiënt” van elk van de doelstellingen/argumenten in de tijd kan verschillen. Dat is geen argumenten „van stal halen”, maar flexibel beleid.

Piet de Ruiter

Dienstensector en produktiviteit

In *ESB* van 16 januari 1974 maakt Drs. C. de Schipper enige behartigenswaardige opmerkingen over het verschil in produktiviteit van een aantal dienstverleningen. Hij verdeelt deze nl. zeer essentieel in wel- en niet-marktgeoriënteerde dienstverleningen en wijst er dan op dat de laatste (overheid, onderwijs, gezondheidszorg, maatschappelijke instellingen) het sterkst in arbeidsvolume groeien.

Mijns inziens komt dit ook door een gestegen vraag ten gunste van andere maatschappij-opvattingen, en niet alleen door het ontbreken van een constante spanning tussen kost- en marktprijs, die de auteur terecht in ander ver-

band releveert. Immers, deze beide elementen veroorzaken geen noodzaak tot het streven naar produktiviteitsverbetering, waartoe de meeste marktgeoriënteerde dienstverleningen wel gedwongen zijn, maar die ondergaan ook weer geen bijna autonome vraagvermeerdering.

Mijn tweede opmerking: de mate waarin de produktiviteit kan worden verdeeld, hangt in belangrijke mate af van de verhouding arbeid : kapitaal, die nodig is om te produceren. Dit aspect komt bij Drs. De Schipper m.i. veel te weinig tot zijn recht. De kapitaalgoederenvoorraad per werkkraacht is in verschillende marktgeoriënteerde diensten als handel, horeca en

het binnenlandse weg- en watervervoer aanzienlijk kleiner dan in de eerder genoemde niet-marktgeoriënteerde diensten. Dit maakt per definitie bevordering van produktiviteit al moeilijker.

Tenslotte, bij de bespreking van de mogelijkheden per branche om tot een produktiviteitsverbetering te komen, heeft Drs. De Schipper de horeca weggelaten. Hier doet zich m.i. eenzelfde mogelijkheid voor als door hem bij het vervoer is genoemd, nl. de groepage (beperking van het aantal ritten), hetgeen voor het horecabedrijf moet worden vertaald als: assortimentsbeperking. Dit geldt niet alleen voor het maaltijdverstreckende horecabedrijf, maar ook voor het hotel. Een duidelijk voorbeeld is het Amsterdamse Alphahotel van de Britse Strand Hotelgroep: 600 uniforme tweepersoons kamers konden in 1971 worden opgeleverd met enige restaurants en zalen erbij voor slechts f. 53.000 investering per kamer. Die assortimentsbeperking werkt enorm produktiviteitsverhogend in schoonmaak en onderhoud. Dat ook Nederlandse hotelbouwers dit kunnen, bewees in hetzelfde jaar het Haagse Bel Air hotel: 360 dubbele kamers voor f. 21 mln.; 1 kamermeisje kan 20 kamers onderhouden.

De structuur van de bedrijfstak horeca is echter zodanig dat 95% van de bedrijven de rechtsvorm persoonlijke

onderneming heeft. In vele gevallen gaat dit helaas gepaard met een niveau van ondernemerschap dat doorgaans niet is opgewassen tegen de snel stijgende markt- en kostenfactoren, waardoor vele middenstanders in moeilijkheden komen tegenwoordig (en 99% van de 35.000 horecabedrijven heeft minder dan 25 werknemers). Dergelijke ondernemers kennen het begrip produktiviteit nauwelijks, durven hun spijkskaart niet in te korten om tot een hogere omzetsnelheid per gerecht te komen, durven geen plate- of self-service in te voeren.

De door Drs. De Schipper aan het slot genoemde arbeidstijdverkorting heeft juist in marktgeoriënteerde dienstverleningen de laatste jaren aanzienlijke afmetingen aangenomen: in de horeca 20% in ca. zes jaren. Ook andere bijzondere arbeidsvoorwaardenverbeterin-

gen (50% toeslag zondagsarbeid, 17 vrije zondagen per jaar) verhogen de arbeidskosten en bij ontbreken van produktiviteitsverbetering de consumentenprijs, waardoor het produktie-niveau weer onder druk komt te staan.

De enige remedie zie ik in (verplichte) herscholingscursussen.

M. C. Tideman

Naschrift

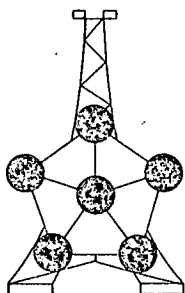
Ik ben Dr. Tideman erkentelijk voor zijn opmerkingen, welke ik gaarne van een kort naschrift wil voorzien.

De sterke toename van de werkgelegenheid in de niet-marktgeoriënteerde dienstverleningen is inderdaad mede een gevolg van veranderende maatschappij-opvattingen. Deze hebben ertoe geleid, dat de door mij gereleveerde

produktie volgens politieke voorkeur — waaronder veel dienstverlening — van toenemende betekenis is geworden naast de produktie volgens marktvoorkeur.

De beperkte mogelijkheden voor vervanging van arbeid door kapitaal heb ik terloops aangestipt, om mij vervolgens bezig te houden met de vraag hoe door *extern-organisatorische* maatregelen toch produktiviteitsverbetering kan worden nagestreefd. Voor de horecabranche had ik daarbij als voorbeeld het vakantiespreidingsbeleid van de overheid kunnen noemen. De voorbeelden, die de heer Tideman geeft, tonen duidelijk aan, dat in de horecabranche ook door *intern-organisatorische* maatregelen nog een belangrijke produktiviteitsverbetering kan worden bereikt.

C. de Schipper

Energie-kroniek

Energiepolitiek in Nederland

DR. A. A. DE BOER

Mijn voornaamste bron voor deze kroniek van ontwikkelingen op het gebied van de energie is 's lands saaiste dagblad, de *Nederlandse Staatscourant*. Twee artikelen en een mededeling die verband houden met energievraagstukken zijn de moeite van een nadere beschouwing waard; de titels luiden: *Minister Trip: Maatschappijwetenschappen besteden nog te weinig aandacht aan energieproblematiek* 1), *Voorstellen voor geïntegreerde beleidsvoorbereiding op langere termijn* 2), en tenslotte: *Landelijke stuurgroep voor energie-onderzoek samengesteld* 3).

De aanklacht van minister Trip aan het adres van de maatschappijwetenschappen werd uitgesproken op een bijeenkomst van de Commissie voor wetenschappelijke, technologische en lucht- en ruimtevaartzaken van de assemblee van de Westeuropese Unie. De minister vond het verheugend, gezien het gemis aan belangstelling dat tot nu toe van de zijde van de maatschappijwetenschappen voor de energieproblematiek werd getoond, dat de Nederlandse regering had besloten tot het instellen van een landelijke stuurgroep voor energie-onderzoek.

Het doet wat vreemd aan als van Nederlandse zijde in Europees verband een dergelijke stelling wordt gelanceerd. Bij ons is inderdaad de activiteit op dit gebied vrij gering, maar Duitsland heeft al jaren lang een *Energiewirtschaftliches Institut* aan de Universiteit van Keulen, en het Franse *Institut Economique et Juridique de l'Energie* van de Universiteit in Grenoble geniet internationale reputatie. Weliswaar heeft het Nederlands Economisch Instituut in de loop der jaren gespreid werk op dit terrein verricht, maar van een systematische aanpak als in andere landen is hier toch geen sprake.

Overigens ligt het werkelijke probleem niet alleen bij de belangstelling van de maatschappijwetenschapper voor de energie, maar vooral bij de interesse voor de maatschappijwetenschappelijke aanpak van de problematiek op het gebied van de energievoorziening bij degenen die het beleid moeten vormen. Het is daarom uiteraard toe te juichen, dat de regering niet alleen belangstelling heeft voor studies op dit gebied, maar ook van plan is de resultaten van dergelijke studies bij het vormen van het beleid te betrekken. Toch doet het weer wat

vreemd aan wanneer de stuurgroep ons wordt gepresenteerd als een antwoord op de eenzijdige benadering van het energieprobleem tot nu toe, en we daarna lezen hoe de taakstelling van deze stuurgroep is geformuleerd en hoe de stuurgroep is samengesteld.

Overeenkomstig de verwachtingen krijgt de stuurgroep tot taak niet alleen aandacht te besteden aan technische mogelijkheden wat betreft de toepassing van bekende en nieuwe energiebronnen; er zal ook rekening moeten worden gehouden met de sociaal-economische en andere maatschappelijke aspecten van de energievoorziening, zoals veiligheid, milieu, werkgelegenheid en kosten. Ik had voor een *stuurgroep* een iets ruimere omschrijving geprefereerd. Er wordt al jaren lang door velen getwijfeld aan de noodzaak, de ongebreidelde groei van het energieverbruik vrijelijk te laten doorgaan. Er is in dit verband aan de elektriciteitsproducenten

1) *Staatscourant*, 15 februari 1974.
2) *Staatscourant*, 14 februari 1974.
3) *Staatscourant*, 25 februari 1974.

verweten dat zij het verbruik van elektriciteit stimuleren, iets wat onder bepaalde omstandigheden bedrijfseconomisch begrijpelijk (maar daardoor nog niet gerechtvaardigd) is.

De elektriciteitsproducenten hebben in hun Elektriciteitsplan 1977/78 de bal teruggespeeld en erop gewezen dat zij uitgaan van *prognoses* en dat het niet op hun weg ligt om maatschappelijk ingrijpende maatregelen te nemen als het kunstmatig afremmen van de groei door tariefsverhoging. Deze stelling is juist: een tariefpolitiek die afwijkt van wat op bedrijfseconomische gronden normaal geacht kan worden, en die een sociaal-economische doelstelling heeft, behoort tot het domein van regering en parlement. Dat de elektriciteitsproducenten hieraan toevoegen dat zij van mening zijn dat zo'n tariefpolitiek een onverantwoorde paniekmaatregel zou zijn is in dit verband niet maatgevend.

Een stuurgroep zou zich ook met deze kant van de zaak moeten bezighouden als haar opdracht zich uitstrekt tot de maatschappelijke aspecten van de energievoorziening. Als men nu de samenstelling van de stuurgroep ziet, blijkt dat de overgrote meerderheid van de leden technici zijn, die zonder twijfel een gezond oordeel kunnen hebben over maatschappelijke problemen, maar die wij gezien hun specialisatie eenvoudig niet mogen belasten met de verantwoordelijkheid voor uitspraken over de toch vrij ingewikkelde en specialistische maatschappelijke materie. Het is zelfs de vraag of het verstandig is de stuurgroep het etiket *wetenschapsbeleid* mee te geven wanneer men er juist naar streeft de besluitvorming op energetisch gebied een basis te geven die breder is dan de traditionele wetenschappelijk-technische benadering waartegen minister Trip zelf zo duidelijk stelling heeft genomen, te meer omdat duidelijk is gesteld dat de resultaten van het werk van de stuurgroep ten dienste zullen staan van de minister van Economische Zaken voor het energiebeleid op lange termijn.

Inmiddels heeft de Voorlopige Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WWR) een aantal nota's gepubliceerd om te komen tot een meer geïntegreerde beleidsvorming. Een van die nota's betreft het energiebeleid op langere termijn (2). De nota geeft een overzicht over de fouten die wij tot nu toe hebben gemaakt: eenzijdige waardering voor de groei, verwaarlozing van kosten voor milieubelasting, gebruik van goedkope energie als lokmiddel bij industrialisatie; ombuiging is nu noodzakelijk gezien de beperkte beschikbaarheid tegen hoge prijzen en de noodzaak tot vermindering van de afhankelijkheid door het gebruik van meer energiebronnen. De nota stelt vier planningstermijnen voor: de korte termijn tot 1976, die eigenlijk al vastligt, de middellange termijn tot 1980 (kernenergie, continentaal plat) de langere termijn

tot 1990 (nieuwe technieken, kweekreactoren, waterstof en de lange termijn tot de 21e eeuw (fusie, zonne-energie).

Na een aantal aspecten van een energiebeleid op langere termijn te hebben onderzocht (produktiestructuur en verbruikspatroom, internationale verhoudingen en interne maatschappelijke verhoudingen; verder de noodzaak van wetenschappelijk onderzoek) volgt een aanbeveling om te komen tot een *meerjarenplan voor de energie* dat zowel de middellange als de lange termijn omvat en voorts de hierboven tussende haakjes genoemde aspecten behandelt. Daarbij wordt onderscheid gemaakt tussen drie activiteiten: de voorbereiding van een meerjaren-energieplan, de werkzaamheden die nodig zijn om de bouwstenen te leveren, waarbij het energiesysteem beschouwd wordt in het kader van het grotere maatschappelijk systeem, en tenslotte een gebundeld en gericht wetenschappelijk programma voor energieonderzoek.

Ik laat de details van de nota hier verder buiten beschouwing. Het is van betekenis dat dit advies nu op tafel ligt als uitgangspunt voor verdere werkzaamheden. Het is alleen nog wat te vroeg om hoera te roepen. We hebben nu een technische stuurgroep onder auspiciën van minister Trip, maar ook de WWR stelt een stuurgroep voor, ditmaal onder verantwoordelijkheid van de minister van Economische Zaken en bestaande uit hoge ambtenaren. De minister van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening laat zich echter ook niet onbetuigd. In de *Oriënteringsnota Ruimtelijke Ordening* 4) komt eveneens, en terecht, de energieproblematiek ter sprake. De vraag hoe wij in ons dichtbevolkte land in de toekomst nog energie moeten produceren en transporteren is zelfs wanneer men er binnen redelijke termijn in zou slagen tot een afremming van de groei te komen moeilijk te beantwoorden. In die oriënteringsnota wordt daarom de noodzaak onderstreept van een structureel schets voor o.ä. de elektriciteitsvoorziening, waarbij vroegtijdig een globaal inzicht aanwezig moet zijn in de ruimtelijke realiseerbaarheid van de voornemens. Toch wordt naar mijn gevoel de energieproblematiek hier nog te veel *en passant* genoemd; in het kader van een beleid voor ruimtelijke ordening zou ik het woord *globaal* hierboven liever hebben weggelaten. Ook het ontbreken van de ruimtelijke ordeningsproblemen in de energiesector bij de opsomming van lopende en noodzakelijk geachte studies heeft mij verwonderd, afgezien van de vraag in welk kader zulk een studie verricht zou moeten worden.

De lectuur van de hier aangehaalde overheidspublicaties laat de indruk achter dat nog onvoldoende gecoördineerd gedacht en gewerkt wordt in de energiesector. Een indicatieve programmering van de Nederlandse energievoorziening, op de juiste wijze geplaatst in

een internationaal kader, is een noodzaak en het is een belangrijke gebeurtenis dat de WWR dit duidelijk heeft gesteld. Maatschappijwetenschappers die zich met energieproblemen bezighielden hebben overigens al vaak gewezen op de noodzaak daarvan; minister Zijlstra heeft al in 1952 geprobeerd tot een aanzet voor een continue activiteit op dit gebied te komen. Maar bij de uitwerking van deze plannen moet van meet af aan voorkomen worden dat het werk wordt verbrokkeld op grond van competenties of door een gebrek aan coördinatie. Er zullen nog heel wat harde noten gekraakt moeten worden en op verschillende punten zullen de opinies nog botsen. Dit laatste geldt met name voor de toepassing van de kernenergie.

Tot slot wil ik de auteurs van de Nota van de WRR nog een suggestie meegeven. Het is in Nederland gebruikelijk om bij de kritiek op de kernenergie te spreken over *kernsplijting*, een woord dat in vakkringen onbekend is; wie nog eens extra wil onderstrepen dat hij niet tot de atoomlobby hoort spreekt ook nog van *reactors* in plaats van reactoren. Misschien is het daarom wenselijk dat in ambtelijke kringen het woord *kernsplijting* in eer hersteld wordt, al zou het alleen maar zijn om een verkeerde indruk te vermijden.

A. A. de Boer

4) *Oriënteringsnota Ruimtelijke Ordening*, eerste deel van de Derde nota over de ruimtelijke ordening, Staatsuitgeverij, 1974.

ESB

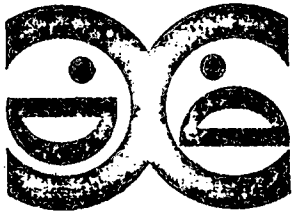
Mededeling

Statistische dag 1974

Op donderdag 2 mei 1974 houdt de Vereniging voor Statistiek haar jaarlijkse lezingendag, waaraan een tentoonstelling van statistische hulpmiddelen verbonden is, in de Katholieke Hogeschool te Tilburg.

De Statistische dag zal worden geopend door de rector-magnificus van de KHT, Prof. Dr. Ir. G. C. Nielen. In de ochtendzitting spreekt Prof. Dr. J. H. P. Paelinck over „Problemen in de ruimtelijke econometrie”. In de middagzitting zijn er vier stromen met ieder 3 lezingen, welke onder meer handelen over onderwerpen uit de operationele research, economisch-statistisch onderzoek, loopbaanbegeleiding, bedrijfszekerheid, kwaliteitszorg en mathematische statistiek.

Nadere informatie verleent de Vereniging voor Statistiek, Weena 700 te Rotterdam, tel. (010) 11 61 81 (st. 2126).

Selectieve afvloeiingsregeling

DRS. W. VAN VOORDEN

Het collectieve ontslag als maatschappelijk verschijnsel is sinds de helft der jaren zestig sterk in omvang toegenomen. Als structurele factoren die daarvoor ter verklaring kunnen worden aangevoerd, gelden de steeds sneller optredende wijzigingen in de vraagpatronen (o.m. als gevolg van grotere mode-gevoeligheid op steeds meer terreinen), de snelle technologische veranderingen in het productieproces en de meer directe aansluiting op internationale markten. Het tijdstip waarop collectief ontslag manifest wordt, kan verder worden gerelateerd aan meer incidentele factoren als de doorwerking van de grote loonkostenstijgingen die de komst van de „vrije loonpolitiek” (in 1963) markeren en de tijdelijke inzinking die de Nederlandse economie in 1966/1967 doormaakt. Daarnaast spelen factoren als onbekwaam ondernemerschap en zelfs wanbeleid (Van Heyst ligt bij iedereen nog voor in de mond) in enkele gevallen een rol. Als verklaringsgrond zijn deze factoren echter minder belangrijk; het is immers onaannemelijk te veronderstellen dat er juist in de jaren zestig een autonome verslechtering in ondernemersgedrag zou zijn opgetreden.

Al deze oorzaken manifesteren zich tenslotte in reorganisaties, sluitingen of fusies, die gepaard gaan met dit ontslag. Wie de aantallen jaarlijks bij collectief ontslag betrokken werknemers bekijkt, komt onder de indruk. Het aantal ligt steeds boven de 10.000; een conjuncturele verslechtering doet het aantal direct boven de 20.000 (1967, 1972) stijgen. Anderzijds dunkt me de aandacht voor dit verschijnsel groot, omdat het steeds uiteraard vele werknemers tegelijk treft en betrekkelijk plotseling optreedt.

Men kan het beeld relativeren door de aantallen bijv. af te zetten tegen de geschatte hoeveelheid wisselingen van arbeidsplaats per jaar van ongeveer 1,2 miljoen. Zij die collectief werden ontslagen vormen dan slechts een relatief kleine stroom op de arbeidsmarkt. Uiteraard kan hiertegen worden ingebracht dat het hierbij in veel gevallen om vrijwillig verloop gaat. Speciale

beleidsaandacht is echter nodig voor de collectief ontslagenen. Vandaar dat met name de vakorganisaties zich moeite hebben gegeven te komen tot ad hoc of in cao's vastgelegde afvloeiingsregelingen, die in de vorm van een uitkering incens of als aanvulling op de werkloosheidsuitkering toekomen aan de betrokkenen.

Een nadere analyse van wat dit verschijnsel inhoudt, lijkt op haar plaats om te beoordelen of deze maatregelen gerechtvaardigd zijn. Een aanzet hiervoor ligt bij de begripsomschrijving. Veelal wordt collectief ontslag gedefinieerd naar het aantal betrokkenen. Zo hanteert het Directoraat-generaal voor de Arbeidsvoorziening het criterium dat meer dan 10 werknemers bij ontslag dienen te zijn betrokken om van collectief ontslag te kunnen spreken. Het be-

Deze rubriek wordt verzorgd door
het Sociologisch Instituut van de
Erasmus Universiteit Rotterdam

kende rapport *Gedrag bij ontslag* van het NVV gaat uit van collectief ontslag „wanneer binnen een periode van drie maanden tenminste 5% van het personeel van een vestiging van een onderneming is betrokken, met dien verstande, dat ontslagen van 40 of meer mensen altijd als collectief ontslag gelden en ontslagen van 10 man of minder niet”. Elders (*Verslag van collectief ontslag*) gaat het om „het binnen een maand geëffectueerde onvrijwillige ontslag van 25 of meer werknemers”. De hantering van het getalscriterium stelt collectief ontslag in feite identiek met *massaal ontslag*.

Een andere omschrijving kan worden gevonden in de oorzaken van het ontslag. Bij collectief ontslag gaat het dan om ontslagen wegens fusie, reorganisatie of sluiting van bedrijven. In wezen is collectief ontslag dan synoniem met *onvrijwillig ontslag*. Opgemerkt moet worden dat door reorganisatie ook als oorzaak op te nemen, in feite elk ontslag dat niet zijn oorzaak vindt in omstandigheden bij de werknemer zelf tot

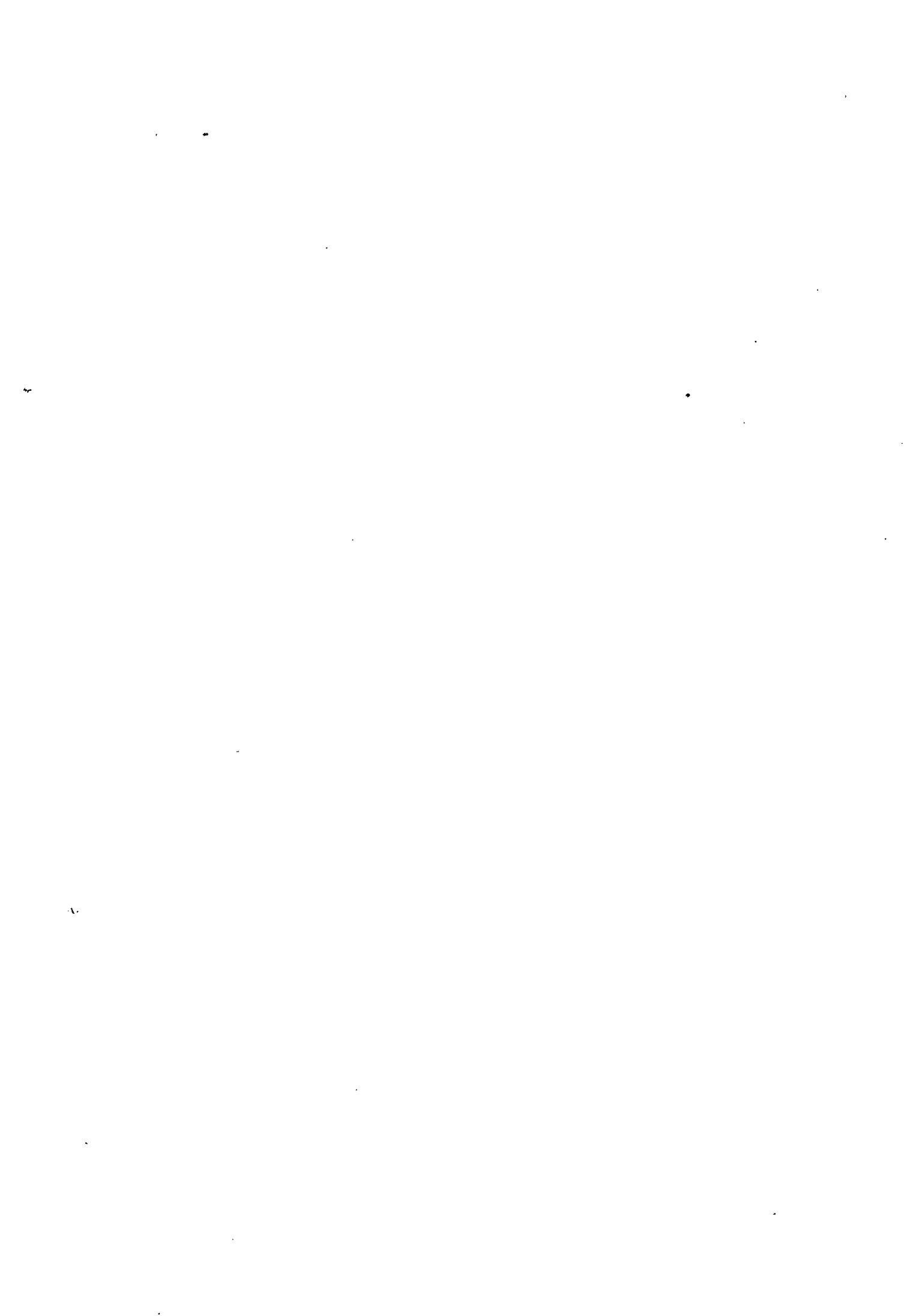
collectief ontslag wordt gerekend; zelfs indien een wijziging in het productieproces slechts één of enkele personeelsleden overtollig zou maken.

Welke vulling aan collectief ontslag moet worden gegeven met het oog op het ontwerpen van beleidsmaatregelen, hangt af van de achtergrond waartegen het verschijnsel wordt geplaatst. Zoals ik het zie zijn er een drietal belangrijke contexten waarbinnen collectief ontslag kan worden bekeken.

Ten eerste vallen de effecten van collectief ontslag in het oog voor de *arbeidsverhoudingen*. De relaties in het bedrijfsleven verslechteren wanneer grote aantallen werknemers van het ene op het andere moment op straat (kunnen) worden gezet. Dit verwijst tenminste naar de medezeggenschapsstructuren, „job control” en zelfs in ruimer verband naar maatschappelijke orde-vraagstukken. Wordt collectief ontslag op deze effecten onderzocht dan zou men uit kunnen gaan van beide definities. Bij collectief ontslag als onvrijwillig ontslag is dan de redenering: je mag een bepaald aantal werknemers niet de dupe laten worden van een fusie of reorganisatie van een onderneming, (soms niet ondernomen vanuit een pure verliessituatie, maar op grond van (nog) hogere rendementsverwachtingen). Te meer niet wanneer de werknemers van medezeggenschap over deze beslissingen (nagenoeg) zijn uitgesloten.

Bij collectief ontslag als massaal ontslag verloopt het oordeel als volgt: in een goede maatschappelijke orde zou het niet mogelijk moeten zijn dat één of enkele personen de macht bezitten om autonoom de arbeidszekerheid van grote aantallen werknemers in gevaar te brengen. Men kan stellen dat het machtsvraagstuk dat binnen deze context centraal staat rechtstreeks verwijst naar het aspect van onvrijwilligheid of massaliteit van collectief ontslag. Beide vullingen leiden tot dezelfde maatschappelijke vraagstellingen.

Een tweede context waartegen de effecten van collectief ontslag kunnen worden gewaardeerd is de *arbeidsmarkt*. Ernstige verstoringen in de

vraag- en aanbodverhoudingen op de arbeidsmarkt treden op in geval van collectief ontslag. Vooral wanneer de arbeidsmarkt, gegeven sterke geografische mobiliteitsbarrières, per lokale of regionale deelmarkt wordt bekeken, kunnen betrekkelijk geringe aantallen tot grote onevenwichtigheden leiden, te meer daar de ontslagen veelal in één of enkele verwante beroeps categorieën zijn geconcentreerd. Dit element van stoetsgewijze verstoring stelt grote eisen aan het arbeidsmarktpolitieke instrumentarium. Het zal duidelijk zijn dat het aantalscriterium in deze situatie van beslissende betekenis is. Of er bij het ontslag sprake is van een vrijwillig of onvrijwillig karakter is binnen deze context niet interessant. Oplossingen worden gezocht in een vroegtijdige informering (eventueel met geheimhoudingsplicht) van officiële arbeidsmarktinstaties: de zgn. „early warning”.

Last but not least is de derde context waarbinnen collectief ontslag moet worden bekeken, *het individu* dat erdoor wordt getroffen. De vervreemding van de werknemer in de industriële maatschappij, onderwerp van vele analyses, valt in ons arbeidsgeoriënteerde cultuurpatroon in het niet bij de aliënering die optreedt bij een ongewilde breuk met de arbeidsgemeenschap. Kan een dergelijke individuele calamiteit niet worden voorkomen dan moet op de één of andere wijze compensatie worden gevonden. De oplossingen zijn gezocht in speciale, financiële voorzieningen: de afvloeiingsregelingen.

De legitimiteit van deze schadeloosstellingen berust op de onvrijwilligheid van het ontslag. Het gaat erom of de werknemer buiten zijn macht tengevolge van een fusie, reorganisatie of sluiting zijn baan kwijtraakt, of door eigen toedoen (de werknemer voldoet niet of neemt vrijwillig ontslag) werkloos wordt. Het zal duidelijk zijn dat het aspect van de massaliteit in dit geval geen rechtvaardigingsgrond is voor een schadeloosstelling. Voor de toekenning van financiële compensatie doet het er immers niet toe of iemand nu alleen of met honderd anderen wegens reorganisatie wordt ontslagen. Weliswaar kan men hiertegen inbrengen dat in het geval van een massaal ontslag, het vinden van een nieuwe baan in een overvoerde markt voor de enkeling sterk wordt bemoeilijkt. Dat is natuurlijk juist. Maar niet moet worden vergeten dat de kans om opnieuw aan de slag te komen sterker wordt bepaald door persoonlijke factoren als leeftijd en sekse dan door de stand van de arbeidsmarkt 1).

Ook is wel gesuggereerd dat schadeloosstellingen naast de compensatiefunctie voor de werknemer een afschrikingsfunctie voor de werkgever hebben; door de introductie van forse afvloeiingsregelingen zou het verschijnsel zelf kunnen worden teruggedrongen.

Het effect daarvan acht ik kwantitatief gering en alleen van toepassing op ontslagen, die het gevolg zijn van een korte-termijn- of dubieus ondernemersbeleid. Het overgrote deel van de collectieve ontslagen is echter bijverschijnsel van economisch handelen in een vrije markteconomie.

Het is merkwaardig dat juist in de publikaties die een krachtig pleidooi voeren voor de invoering van financiële compensaties, het collectief ontslag via het aantalscriterium wordt benaderd 2). Ook het merendeel van de in cao's opgenomen afvloeiingsregelingen berust op deze grondslag. Veel meer voor de hand ligt immers een schadeloosstelling toe te kennen aan alle werknemers die hetzij individueel, hetzij collectief werkloos zijn geworden om redenen, die buiten de eigen macht liggen. Het element van onvrijwilligheid dient be-

slissend te zijn, niet het massale karakter van het ontslag.

Leidt massaal ontslag tot een plotse linge en ernstige verstoring van de (lokale of regionale) arbeidsmarkt, waardoor de overheid genoodzaakt is aanvullende beleidsmaatregelen te treffen, dan kan aan een werkgeversbijdrage in de te maken kosten worden gedacht. De toepassing van zo'n „selectieve afvloeiingsregeling” is dan meer op zijn plaats dan het toekennen van een schadeloosstelling aan de betrokken werknemers.

W. van Voorden

1) Zie J. A. M. van Wezel, *Herintreding in het arbeidsproces*, Tilburg, 1972, blz. 171 en 178.

2) NVV - WSI, *Gedrag bij ontslag*, 1968. SVOW, *Afvloeiingsregelingen in Nederland*, z.j.

J. Hauer en G. A. van der Knaap: *Sociale geografie en ruimtelijk onderzoek*. Universitaire Pers, Rotterdam, 1973, 168 blz., f.27,50.

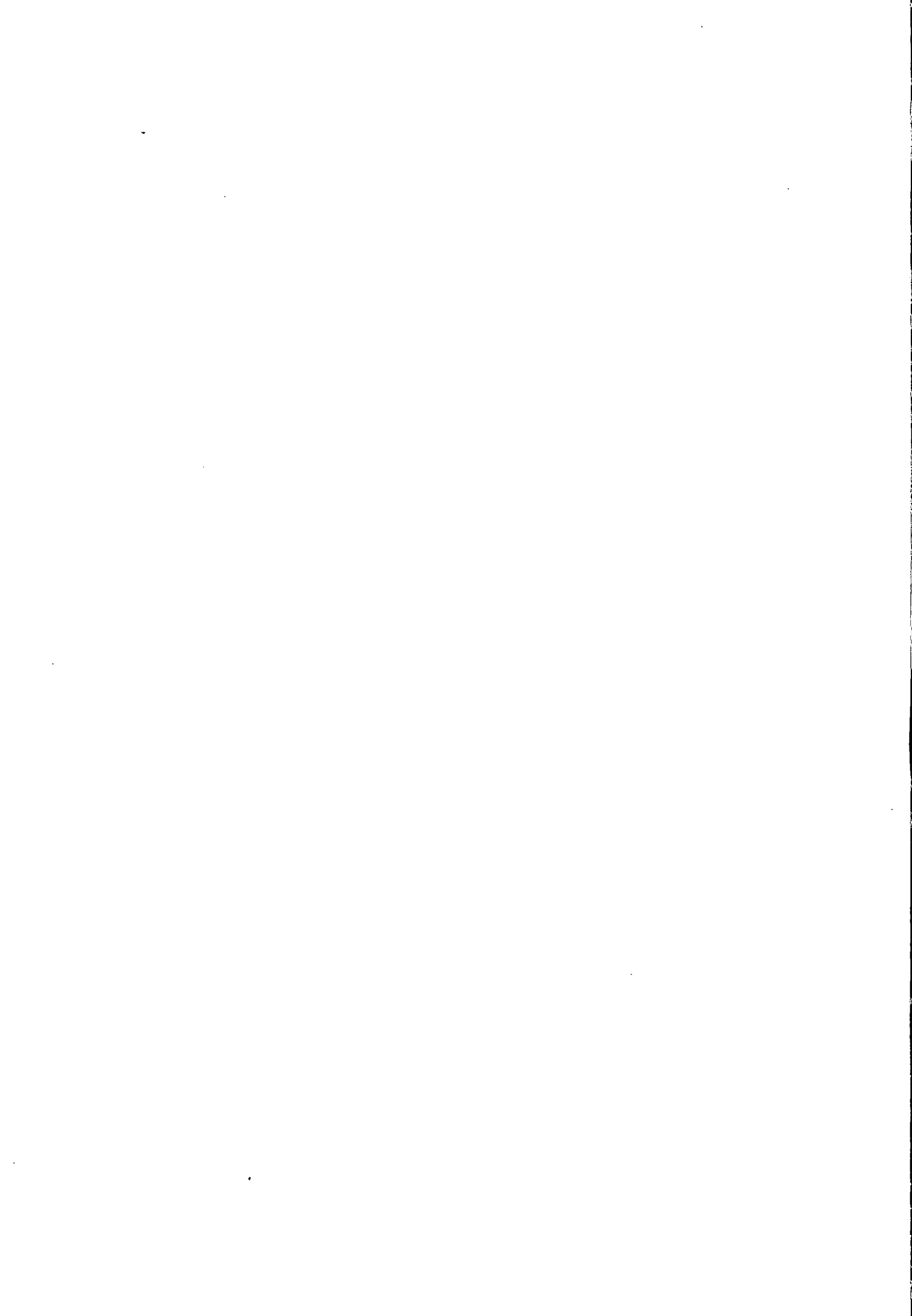
In de laatste decennia zijn in het sociaal-geografisch onderzoek aanzienlijke verschuivingen opgetreden. Meer en meer werd het accent verlegd van een regionale descriptieve benaderingswijze naar een thematische en geformaliseerde benaderingswijze. Op de achtergrond speelde hier het verlangen mee om de „klassieke” ideografische beschouwingwijze te vervangen door een nomothetische beschouwingwijze, die meer uniformiteit en systematiek in het ruimtelijk onderzoek zou brengen en die ook meer voorspellende waarde zou hebben. Het is duidelijk dat deze laatste beschouwingwijze een aanzienlijke uitbreiding vergde van het instrumentarium in het sociaal-geografisch onderzoek. Het boek *Sociale geografie en ruimtelijk onderzoek* van Drs. J. Hauer en Drs. G. A. van der Knaap is een geslaagde poging om een aantal nieuwe methoden en technieken in het ruimtelijk onderzoek te inventariseren en toe te lichten. Hiermee is tevens een bestaande leegte in de Nederlandstalige geografische literatuur opgevuld.

Het eerste hoofdstuk is gewijd aan een korte beschrijving van een aantal verschijnselen uit de recente geografie, die geleid hebben tot de accentuering van de thematische geografie, zoals de onvrede met de idiografische beschouwingwijze, de voorkeur voor meer „objectieve” onderzoeksmethoden,

en de opkomst van het probabilistische denken. In hetzelfde hoofdstuk wordt ook aandacht geschonken aan een aantal elementaire noties uit de geografie, zoals (ruimtelijke) processen, structuren en patronen, waarbij met name aandacht wordt geschonken aan Hägerstrands concepties over het ruimtelijk-temporeel gedrag van individuen.

Hoofdstuk I geeft een lezenswaardig, systematisch overzicht van de verschillende invloeden die het sociaal-geografisch onderzoek de laatste decennia heeft ondergaan. Twee kanttekeningen willen we graag maken bij dit hoofdstuk. In de eerste plaats: Wolperts principe van de „bounded rationality” betekent o.i. geen wezenlijke aantasting van de idee van de homo economicus, omdat een optimaliteitscriterium (bijv. in de consumptietheorie) altijd onderhevig is aan restricties (hetzij in de budget-sfeer, hetzij in de „rationality”-sfeer, hetzij in de informatiesfeer). Ten tweede: de meer modelmatige aanpak in de geografie, zoals bijv. in de lijn van de „social physics”, hangt ook mede samen met het feit dat recentelijk wetenschappers met een natuurwetenschappelijke achtergrond zijn gaan participeren in het geografisch onderzoek, veelal tot groot ongenoegen van de „klassieke geografen” (zie bijv. de introductie van het entropie-concept door Wilson).

Het tweede hoofdstuk is van metho-

dologische aard, en hierin wordt onder meer aandacht geschonken aan de twee belangrijkste verklaringsmethoden, nl. de inductieve en de hypothetisch-deductieve methode. Eveneens wordt hierin een uiteenzetting gegeven over het opstellen van hypothesen, het definiëren, het classificeren, en het gebruik van meetschalen, als ook over verschillende verklaringstypen (oorzaak-gevolg, genetisch, functioneel). Het hoofdstuk wordt besloten met een aantal opmerkingen over de (neo-)positivistische versus kritische wetenschapsovervatting.

Hoofdstuk II mag worden beschouwd als een goede, systematische inleiding tot de methoden van het geografisch onderzoek, en in wezen zou elke regionaal onderzoeker kennis moeten hebben van de inhoud van dit hoofdstuk. Ook ten aanzien van dit hoofdstuk willen we graag twee opmerkingen maken. In de eerste plaats lijkt het iets te generaliserend gesteld wanneer de hypothetisch-deductieve methode wordt aangeduid als de wetenschappelijke methode; immers, een bepaalde gekozen methode van wetenschappelijk onderzoek hangt mede af van het beoogde doel (bijv. descriptie, analyse of projectie). In de tweede plaats werden wij aangenaam getroffen door de erkenning, dat normatieve keuzemomenten een rol spelen bij de bepaling van het researchproject, bij de uitwerking en bij de conclusies. Graag hadden wij van deze belangrijke notie een meer expliciete uitwerking gezien, bijv. in verband met de discussie (neo-) positivistische versus kritische wetenschapsbeoefening, of in verband met de daarna beschreven methoden en technieken.

Het derde hoofdstuk, gewijd aan classificatie-problemen, behandelt onder meer de geografische data-matrix, typologieën, regionalisatie- en groeperingsmethoden, als ook principale componentenanalyse en factoranalyse. Beide laatste technieken worden geïllustreerd aan de hand van regionale groeperingsproblemen.

Hoofdstuk III behandelt het classificatie-vraagstuk op systematische, maar zeer geconcentreerde wijze. Met name bij de bespreking van principale componentenanalyse en factoranalyse zou een meer geformaliseerde aanpak in plaats van een deels verbale en deels intuïtieve aanpak te prefereren zijn geweest, vooral daar de toegevoegde appendix wel de benodigde wiskundige informatie bevat. Daarnaast zou een methodologische bespreking van de waarde, de interpretatie en het gevaar van een techniek als factoranalyse op zijn plaats zijn geweest, aangezien anders de indruk wordt gevestigd dat principale componentenanalyse en factoranalyse een automatische en risicoloze oplossing zouden geven voor classificatie-problemen.

In het vierde hoofdstuk komt voor-

namelijk de analyse van patronen van punten en lijnen aan de orde. Allereerst worden puntpatronen behandeld, waarbij onder meer maten van centrale tendentie, spreidingsmaten en de „nearest-neighbour“-methode worden besproken en geïllustreerd. Lijnpatronen worden besproken met behulp van de grafentheorie en een matrixanalyse van netwerken, terwijl tenslotte bij vlakpatronen de spreiding van kenmerken over gebieden wordt behandeld.

In dit hoofdstuk vindt een evenwichtige behandeling plaats van verschillende methoden om ruimtelijke patronen te analyseren, verlicht met duidelijke voorbeelden. Men kan het hoogstens betreuren dat het in het bestek van dit hoofdstuk niet mogelijk was om de wiskundig-statistische achtergronden verder uit te diepen.

Het vijfde hoofdstuk bestudeert relaties tussen spreidingspatronen. Samenhangen tussen ruimtelijke verschijnselen worden hier onderzocht met behulp van regressie-analyse, correlatiecoëfficiënten en variantie-analyse. Het hoofdstuk wordt besloten met een bespreking van de vooronderstellingen van het lineaire model.

Hoofdstuk V geeft een goed overzicht van verschillende methoden uit de wiskundige statistiek, die gebruikt kunnen worden bij het geografisch onderzoek. Met name de bespreking van het lineaire model is bijzonder waardevol.

Het slothoofdstuk presenteert capita selecta met betrekking tot de analyse van processen, nl. het graviteitsmodel, diffusie en Monte-Carlo-simulatie (toegespit op migratieproblemen), en Markov-keten-modellen.

In dit hoofdstuk is met name de bespreking van „mean information fields“

en van Monte-Carlo-simulaties van belang, hoewel de waarde van de laatste techniek nog wel meer uitgediept had kunnen worden.

Het boek wordt besloten met een wiskundige appendix en enige statistische tabellen, zodat het boek ook voor de niet-wiskundig geschoolde „self-contained“ is. De wiskundige appendix bevat enige onnauwkeurigheden, bijv. de bespreking van inverse matrices bij regressie-analyse (blz. 153) en de bepaling van determinanten (blz. 154).

Het boek als geheel biedt een selectie van een aantal kwantitatieve methoden uit het sociaal-geografisch onderzoek. Wel is de titel iets te ruim gesteld: een aantal andere onderwerpen zijn evenzeer relevant in dit onderzoeksveld, bijv. het Lowry-model, „cohort-survival-methodes“, en woonlocatie-modellen. Gezien de kwaliteit van het gebodene had het boek gerust wat meer omvang mogen hebben, zowel door het introduceren van alternatieve onderwerpen als door een iets uitgebreidere behandeling van de (veelal compacte) stof.

Concluderend kunnen we de auteurs feliciteren met het door hen geschreven boek. Het is een grote verdienste dat zij een eerste Nederlandse poging hebben ondernomen tot een systematische behandeling van kwantitatieve methoden in het sociaal-geografisch onderzoek. Het is een boek dat in de brede kring van regionaal onderzoekers aandacht verdient. Het boek kan evenzeer door studenten gebruikt worden om (onder leiding) de nodige kennis eruit op te diepen. Wat ons betreft, wij hopen het met veel plezier bij het onderwijs te gebruiken.

P. Nijkamp

Burkhard Strumpel, James N. Morgan, Ernest Zahn (editors): *Human behavior in economic affairs, essays in honor of George Katona*, Elsevier, Amsterdam, 1972, X + 590 blz., f. 49.

Het is al ongeveer 40 jaar geleden sinds George Katona, Hongaar van afkomst, na een verblijf in Duitsland emigreerde naar de Verenigde Staten om daar een tweede vaderland te vinden. Pas 10 jaar na zijn aankomst gaat Katona na een veelbewogen leven als outsider-psycholoog zich bemoeien met economische problemen en in 1946 werd zijn eerste artikel hierover gepubliceerd in de *American Economic Review*.

Zijn voornaamste denkbeeld kan als volgt worden geformuleerd: in het bekende Keynesiaanse model wordt aangenomen, dat de consumptiefunctie stabiel is, en dat de particuliere consumptie C door het inkomen Y wordt bepaald. Volgens Katona kan de private consumptie C worden gesplitst in twee componenten: de uitgaven voor min of meer noodzakelijke behoeften C_n en het residu, de „discretionaire“

consumptie C_d (notatie v. P.). Volgens Katona geldt wel $C_n = C_n(Y)$, maar niet zonder meer $C_d = C_d(Y)$. Naast het inkomen spelen meer psychologische exogene factoren, de zgn. „interveniërende“ variabelen, zoals modes, prijsstijgingen, oorlogsdreiging, een rol. Deze beïnvloeden de private consumptie doordat ze de „attitude“ van het individu ten aanzien van de consumptie-activiteiten beïnvloeden. Deze attitudes zijn praktisch niet meetbaar. Zij beïnvloeden echter de „discretionaire“ consumptie, die dikwijls wordt gelijkgesteld met de aankoop van duurzame consumptiegoederen. In het algemeen vinden deze aankopen plaats als eindpunt van een rijpingsproces. Men kan dus inzicht krijgen in de toekomstige discretionaire consumptie door te informeren naar de *aankoopplannen* voor duurzame consumptiegoederen.

Uit deze gedachten groeide het idee

dat een goede verklaring van het consumentengedrag, inclusief het spaargedrag, slechts mogelijk is wanneer men rekening houdt met psychologische variabelen. Hetzelfde geldt voor het ondernemersgedrag. Dit wordt sterk beïnvloed door de *verwachtingen* van de ondernemer omtrent de toekomstige ontwikkelingen. Deze verwachting wordt echter naast objectief waarneembare feiten mede bepaald door het heersende sociaal-economische klimaat, en dit wordt weer in sterke mate bepaald door psychologische, sociaal-psychologische en sociologische variabelen.

De erkenning van de noodzaak van interdisciplinaire benadering leidde tot het hanteren en „vullen” van het begrip „economische psychologie”, een wetenschap die zich bezighoudt met het beschouwen van economische problemen, maar die daarvoor een methoden-apparaat hanteert dat ontleend is aan de economie, psychologie, sociale psychologie en sociologie. In feite liggen zwaartepunten bij het consumentengedrag, ondernemersgedrag en de economie van het gezin.

Deze bijdrage van Katona c.s. is niet door ieder in dank aangenomen. In het bijzonder de economisten hebben veel moeite met het verstaan van Katona's blijde boodschap. Andere wetenschappers hadden minder bezwaren. De koele ontvangst in de officiële economie is zeker te danken aan het feit dat de Katona-theorieën de ontwikkeling van de economie als een strikt logische theorie naar het voorbeeld der natuurwetenschappen dreigen te frustreren. Zij legden namelijk juist de nadruk op het *onlogische, irrationele*, van het menselijke gedrag. De economie, vechtend voor een plaats in de galerij der wetenschappen, kwam dit nieuwe, vrij luidruchtige, onechte kind bepaald ongelegen. Niettemin is in de loop der laatste decaden de invloed van Katona-achtige ideeën niet gering gebleken. Ook de officiële economie gebruikt nu „verwachtingen” enz. als verklarende variabelen en begint de noodzaak van een algemeen interdisciplinair-gedragswetenschappelijke aanpak van economische problemen te erkennen.

Kan men het dus eens zijn met de filosofie van Katona en zijn school en is zijn heilzame invloed op de economie onloochenbaar, het is wel de vraag of de *directe bijdrage* van Katona en zijn school zo groot is. Recensent beschouwt zichzelf zeker niet als kenner van de Katona-literatuur. Wanneer het besproken „Festschrift” echter representatief is voor de Katona-school, wat mij toeschijnt, dan moet die waarde slechts betrekkelijk geacht worden.

Het boek, dat 26 artikelen bevat, valt uiteen in acht delen. Na een inleiding over en door Katona zelf van een min of meer biografisch karakter, komt een methodologisch deel over economische psychologie en gedragswetenschap. Dit

deel 3 begint met een artikel van de bekende econoom J. Tobin (geen Katona-dept), waarbij het spaargedrag wordt verklaard uit sparen voor de oude dag en het opbouwen van een zekere liquiditeit. Hiervan kan verklaard worden dat de spaarquote van een individu over het leven kan variëren. Het lijkt sterk op een meer wiskundig artikel van Tobin in de verzamelbundel *Ten Economic Studies in the Tradition of Irving Fisher*, uitgegeven door W. Fellner in 1967. Het valt eigenlijk buiten het onderwerp. Verder staan in dit deel artikelen van D. Katz, B. Strumpel, T. M. Newcomb en van K. E. Wärneryd, F. Olander en G. H. Orcutt. Al deze artikelen zijn zeker interessant en sympathiek. Ze hebben echter twee gebreken:

1. Ze verliezen zich in mistig woordgebruik met niet-operationeel gedefinieerde begrippen, en
2. wanneer empirische resultaten uit enquêtes worden gehaald heeft men de indruk dat het basismateriaal veel meer analyse zou toestaan. Het bezien van marginale enquête-resultaten, uitgesplitst naar telkens één aspect, is interessant. Inderdaad is het aardig wanneer blijkt uit het verhaal van Strumpel, dat bij een keuze tussen:
 - a. een welvarend leven (goed inkomen)
 - b. een veilig leven (geborgen)
 - c. een belangrijk leven (status)
 - d. een opwindend leven (afwisseling)
 30% van de respondenten a het belangrijkste vindt, 46% voor b kiest en slechts 11% c resp. d kiest. Wat doen we echter met deze informatie, c.q. wat zou ermee gedaan kunnen worden? Zulke vragen kwamen vaak bij mij op, maar werden niet beantwoord.

In het vierde deel, getiteld „Het begrijpen en vergelijken van consumentengedrag” vindt men vijf bijdragen van resp. R. Ferber en F. Nicosia; R. W. Pratt, G. Schmolders en B. Biervert, Deborah S. Freedman en A. Lauterbach. Het onderzoek van Ferber en Nicosia, dat zich bezighoudt met het spaargedrag en de keuze van de portfolio bij jonggehuwden, waar het spaarpatroon nog niet een routine-aangelegenheid is geworden, is bijzonder boeiend opgezet. De resultaten zijn jammer genoeg niet erg goed, maar dit devalueert de studie niet. Freedman en Lauterbach maken interessante opmerkingen over het consumentengedrag in ontwikkelingslanden, nl. Taiwan (Formosa) en Zuid-Amerika.

Deel vijf heeft als onderwerp „Het voorspellen van consumentengedrag”. Hierin vindt men bijdragen van F. G. Adams en L. R. Klein, F. T. Juster en P. Wachtel, W. C. Dunkelberg en H. T. Shapiro. Uit deze stukken blijkt niet, dat de indices die Katona heeft geconstrueerd om de verandering van attitudes te meten, veel verklaren. Met name het stuk van Shapiro geeft een bijzonder

kritische analyse van de Index of Consumer Sentiment (ICS), die wordt samengesteld op basis van de antwoorden op de enquêtes naar aankoopplannen, die door het Social Research Institute van de Universiteit van Michigan worden gehouden. Katona stelt dat zijn ICS niet domweg een functie is van een aantal andere objectief waarneembare indicatoren, maar dat ze een onafhankelijke variabele is, die slechts kan worden geconstrueerd door te luisteren naar de allerindividueelste expressies der consumenten en dat de ICS dus uit enquêtes *moet* worden afgeleid. Shapiro toont aan dat de ICS voor een belangrijk gedeelte wordt verklaard uit veranderingen in de beursindex, het algemene prijsniveau, het verdiende nationaal inkomen, de werkloosheid en *last but not least* de vorige waarde van de ICS. D.w.z. de ICS zou voor een belangrijk gedeelte een stabiele functie zijn van objectief waarneembare economische variabelen. Bovendien zou in feite de verklarende bijdrage van de ICS bij de voorspelling van de private consumptie te danken zijn aan de geïsoleerde systematische component. Ten tweede stelt Katona, dat de ICS juist voorspellend werkt in turbulente tijden wanneer trendbreuken optreden. Daarom construeert Shapiro enige simpele modelletjes waarin m.b.v. de ICS de autoverkoop worden verklaard. De resultaten zijn slecht. Bij de autoverkoop blijken in het tijdvak '58-'70 bijvoorbeeld van de twaalf omslagpunten vier te worden voorspeld. Verder wordt zes keer valselyk een keerpunt voorspeld, terwijl acht werkelijke keerpunten gemist worden. Hoewel een beetje zout in de pap goed is, past dit stuk toch wel slecht in de algemene euforie, die bij een „Festschrift” past.

In deel zes, getiteld „De consument in een veranderende omgeving”, vindt men drie bijdragen van E. Scott Maynes, G. Scherhorn en K. Wieken, en E. Zahn. In de twee eerste bijdragen wordt de aandacht gevestigd op de imperfectie en vooral ondoorzichtigheid van de markt en wat eraan gedaan kan worden door objectieve prijsvergelijking en informatie van de consument. Het boeiend geschreven stuk van Zahn behandelt de verandering van normen en waarden in het West-Europa van na de tweede wereldoorlog.

In deel zeven, getiteld „Armoede en maatschappelijke welvaart”, vindt men bijdragen van K. E. Boulding, H. W. Guthrie en G. F. Sutton, J. D. Smith en W. J. Cohen. In dit deel trekken de twee middelste bijdragen de aandacht door de interessante problematiek. Guthrie en Sutton gaan met een eenvoudige regressie na in hoeverre het individuele inkomen in Amerika wordt verklaard uit de leeftijd, de kleur (blank of niet-blank), het geslacht en de scholing. Hun resultaten, die onder meer een indicatie geven in welke mate in de ver-

schillende beroepsgeoderen gediscrimineerd wordt naar ras en sekse, zijn zeer interessant. Tevens geven zij op grond van hun analyse aan in welke bevolgingsklassen, onderscheiden naar beroep, de armen te vinden zijn, d.w.z. zij die zitten beneden het „poverty level”. Hoewel deze analyse bepaald niet „sophisticated” is, is ze zorgvuldig en zijn de uitkomsten belangwekkend. J. D. Smith wijst erop, dat de welvaart van het gezin niet slechts afhangt van het gezinsinkomen, maar ook van het aantal monden dat gevoed moet worden. Bij gelijkblijvend inkomen zou men dus het aantal armen kunnen verminderen door de gezinnen te verkleinen via een geboortebeperkingsprogramma. Uitgaande van betrekkelijk arbitraire becijferingen voor de kosten per kind gaat hij voor verschillende geboortebeperkingsprogramma's na wat de invloed zou zijn op de demografische samenstelling van de Amerikaanse bevolking en dus op het reële gezinsinkomen, gecorrigeerd voor het kinderaantal. Het is niet verwonderlijk dat Smith op deze manier tot een drastische vermindering van het aantal armen weet te komen. Het is een gedurfde maar wel naïeve analyse. Het stuk van Boulding brengt weinig nieuws en het stuk van Cohen is in feite een sociaal-politiek manifest, waarvan de kwaliteiten niet zo zeer op

het wetenschappelijk vlak moeten worden gezocht. Het boek wordt besloten met een stuk van de jubilaris zelf over zijn „Theory of Expectations”. Al met al een interessante bundel, die zijn weg bij de liefhebber wel zal vinden.

B. M. S. van Praag

Rudolf Maleri: Grundzüge der Dienstleistungsproduktion. Springer-Verlag, Berlin, Heidelberg, New York, 1973, 162 blz., DM 12.80.

Dit boek heeft als doel studenten in de economische wetenschap alsook geïnteresseerde praktijkmensen een eerste indruk te geven van de economische aspecten van de dienstensector. Het boek bevat de volgende hoofdstukken:

1. Die ökonomische Relevanz der Dienstleistungen;
2. Die güterliche Analyse der Dienstleistungsproduktion;
3. Die funktionale Analyse der Dienstleistungsproduktion.

Elk hoofdstuk is voorzien van een uitvoerige literatuuropgave.

John Sizer: Kosteninformatie in het bedrijfsbeleid. Markaboek 117, Het Spectrum BV, Utrecht/Antwerpen, 1973, 350 blz., f. 9,50.

Sizer geeft in dit boek de leidinggevende functionaris een inzicht in de financiële aspecten van het bedrijfsleven en in de technieken die de management-accountant ter beschikking staan. Door dit inzicht zal de leiding, bij planning, besluitvorming en controle, een optimaal gebruik kunnen maken van de kosteninformatie die de accountant haar verstrekt. De auteur richt zich in de eerste plaats tot managers en managementstudenten. Het boek is geschikt voor bedrijfseconomisch en administratief onderwijs. Het werd in Engeland uitgegeven onder de naam *An insight into management accounting*.

CBS: De vraag naar woondiensten en de potentiële doorstroming op de woningmarkt; woningbehoeftenonderzoek 1970. Statistische en econometrische onderzoeken no. 14, Staatsuitgeverij, Den Haag, 1973, 119 blz., f. 16,50.

Bevat de analyse van het woningbehoeftenonderzoek 1970. Het econometrisch model hiervoor is vrijwel gelijk aan dat van de twee voorgaande studies over het woningbehoeftenonderzoek in resp. 1964 en 1967, terwijl de econometrische analyse, evenals bij het onderzoek van 1967, beperkt is gebleven tot de vraagzijde van de markt van woondiensten.

UNIVERSITEIT VAN AMSTERDAM

De Faculteit der Economische Wetenschappen deelt mede, dat te vervullen is het

GEWOON HOOGLERAARSCHAP IN DE STAATSHUISHOUDKUNDE

De aan te stellen functionaris zal binnen de vakgroep Macro-economie in hoofdzaak in de doctoraal-fase van de studie werkzaam zijn en worden belast met het onderwijs en onderzoek in de Macro-economie.

Hij zal over de volgende kwaliteiten moeten beschikken:

1. grondige kennis van de macro-economische theorie;
2. kennis van de kwantitatieve methoden die in dit vakgebied worden toegepast;
3. didactische kwaliteiten en zo mogelijk ervaring;
4. onderzoekervaring (theoretische en/of empirisch) alsmede het vermogen aan onderzoek leiding te geven.

Practische ervaring in de Macro-economische politiek kan tot aanbeveling strekken.

Zij die belangstelling hebben voor deze functie, alsmede degenen die de aandacht van de Faculteit op mogelijke kandidaten wensen te vestigen, worden verzocht zich binnen 14 dagen na het verschijnen van deze aankondiging te richten tot de voorzitter van de benoemingscommissie Prof. Dr. P. de Wolf, Jodenbreestraat 23, kamer 3395, te Amsterdam (tel. 5254215, privé 023-282392), of tot de secretaris Drs. Th. A. J. Meys, Jodenbreestraat 23, kamer 3357, te Amsterdam (tel. 5254201, privé 020-714093) die tevens bereid zijn nadere inlichtingen te geven.

